

Političke
PERSPEKTIVE

Časopis za istraživanje politike

1

2012

Aleksandar Pavković
Nataša Beširević
Veljko Dubljević
Ivana Spasić
Neven Petrović
Dejan Petrović

Politické
PERSPEKTIVE

1

2012

POLITIČKE PERSPEKTIVE
časopis za istraživanje politike

~

Izlazi tri puta godišnje

~

MEDUNARODNI SAV(J)ET

Florian Bieber (University of Graz), Xavier Bougarel (CNRS, Paris), Valerie Bunce (Cornell University), Nenad Dimitrijević (Central European University, Budapest), Jasna Dragović-Soso (Goldsmiths, University of London), Chip Gagnon (Ithaca College, NY), Eric Gordy (University College London), Stef Jansen (University of Manchester), Kevin Deegan Krause (Wayne State University), Keichi Kubo (Waseda University, Tokyo)

REGIONALNI SAV(J)ET

Damir Grubiša, Vukašin Pavlović, Zdravko Petak, Milan Podunavac, Zvonko Posavec, Žarko Puhovski, Milorad Stupar, Vučina Vasović, Ilija Vujačić, Nenad Zakošek

REDAKCIJA

Đorđe Pavićević (glavni urednik), Tonči Kursar (zamjenik urednika), Ana Matan, Dušan Pavlović, Nebojša Vladislavljević, Goran Čular

IZDAVAČI Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu i Udruženje za političke nauke Srbije

ZA IZDAVAČA

Ilija Vujačić, Fakultet političkih nauka, Beograd

ADRESE

Fakultet političkih nauka u Beogradu, Jove Ilića 165, Beograd
e-mail perspektive@fpn.bg.ac.rs
Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Lepušićeva 6, Zagreb
e-mail perspektive@fpzg.hr

~

Branka Janković Kursar (hrvatski), Aleksandar Belčević (srpski) (lektura i korektura), Goran Ratković (grafičko oblikovanje). Štampano u štampariji: *Čigoja štampa*, april 2012.
Tiraž: 500

~

© Sva prava zadržana.
ISSN 2217-561X

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

303.1

POLITIČKE PERSPEKTIVE: časopis za istraživanje politike / glavni urednik Đorđe Pavićević – 2012, br. 1 – .
– Beograd (Jove Ilića 165) : Fakultet političkih nauka : Udruženje za političke nauke Srbije ; Zagreb (Lepušićeva 6) : Fakultet političkih znanosti, 2011 – (Beograd : Čigoja štampa) . – 30 cm

Tri puta godišnje.
ISSN 2217-561X = Političke perspektive
COBISS.SR-ID 183446540

SADRŽAJ

[ČLANCI I STUDIJE]

Aleksandar Pavković

OTCEPLJENJE PUTEV ORUŽANE SILE:
KOMPARATIVNA STUDIJA ČEČENIJE I KOSOVA
7-19

Nataša Beširević

DEMOKRATIZACIJA I EUROPEIZACIJA KAO TEORIJSKI OKVIRI
INSTRUMENTA UVJETOVANOSTI U POLITICI PROŠIRENJA EUROPSKE UNIJE
21-44

Veljko Dubljević

RAZLIKA IZMEĐU PRAVDE I LEGITIMNOSTI KAO OSNOVA ZA TUMAČENJE
ROLSOVOG PRAVA NARODA
45-71

Ivana Spasić

SVAKODNEVNO I POLITIČKO: KONTRAPUNKT, OTPOR ILI TEMELJ?
73-91

[OSVRTI I PRIKAZI]

Neven Petrović

MILORAD STUPAR, FILOZOFIJA POLITIKE

95-101

Dejan Petrović

RAUL RAUNIĆ, FILOZOFIJA POLITIKE JOHNA LOCKEA

103-105

~

UPUTE SURADNICIMA (HRVATSKA REDAKCIJA)

107

UPUTSTVO SARADNICIMA (SRPSKA REDAKCIJA)

109

ČLANCI I STUDIJE

ORIGINALNI NAUČNI RAD
UDC 323.22(497.115)“1998/1999“
327.7/.8(497.115)
355.426(470.661)“1994/1996“

OTCEPLJENJE PUTEM ORUŽANE SILE: KOMPARATIVNA STUDIJA ČEČENIJE I KOSOVA

Aleksandar Pavković¹

SAŽETAK

Tekst se bavi manjkavostima strukturalističkog objašnjenja upotrebe sile prilikom pokušaja secesije. Uporednom analizom slučajeva secesije Kosova i Čečenije pokazuje se da pored toga što postoje uporedivi strukturalni uslovi za primenu oružane sile, secesionistički pokreti, u ova dva slučaja, razlikuju se značajno u stavu prema upotrebi oružane sile u periodu pre pokušaja otcepljenja. Autor smatra da pored strukturalnih faktora i ljudski činioци imaju važnu ulogu pri opredeljivanju za taktiku oružane pobune. Ova teza se potkrepljuje ulogom secesionističkih vođa Džohara Dudajeva u Čečeniji i Ibrahima Rugove na Kosovu. Različite biografije, obrazovanje i lične karakteristike lidera su doprinele da se ovi secesionistički pokreti opredele za različite političke taktike i preferencije u pogledu upotrebe oružane sile.

KLJUČNE REČI: otcepljenje, oružana sila, Kosovo, Čečenija, strukturalni faktori, ljudski faktor

Neki pokušaji otcepljenja (secesije) uključuju upotrebu nasilja, a neki ne. Tačnije, u nekim slučajevima secesionistički pokreti ili organizacije koriste oružanu silu u ostvarivanju svojih secesionističkih namera, a u drugim slučajevima ne. Ovo je opšte svojstvo svih pokušaja otcepljenja u ovom i prethodnom veku: na primer, secesionistički pokreti u baltičkim republikama, Slovačkoj i Kosovu izbegavali su upotrebu sile ili nasilne sukobe, za razliku od onih u Sloveniji, Eritreji i Šri Lanki.

1 Autor je Associate Professor in Politics and International Relations in the Faculty of Arts at Macquarie University in Sydney, Australia.

Da bismo objasnili zašto u nekim slučajevima secesionistički pokreti koriste oružanu silu, a u nekim drugim ne, mogli bismo prvo da pokušamo da identifikujemo one strukturalne elemente koji pogoduju oružanom pobunjeništvu, a da zatim tvrdimo da secesionistički pokreti, kao i svaki drugi pobunjenički politički pokret, koriste pogodne prilike – strukturalne vrste – za oružanu pobunu. U onim slučajevima gde su postojale pogodne prilike, secesionistički pokreti su ih iskoristili i otpočeli oružanu pobunu protiv države domaćina, a u slučajevima gde nije bilo takvih prilika – nisu. U ovom poglavlju pokušaću da pokažem da model “korišćenja prilike“ nije u potpunosti dovoljan da se objasni razlika u upotrebi oružane sile u Čečeniji i na Kosovu. Konkretno, tvrdim da iste prilike – ‘strukturalni’ faktori – koje su dale povod upotrebi oružane sile u Čečeniji, nisu dovele do toga u slučaju Kosova. Ovo ukazuje da uloga ljudskog činioca može biti značajan faktor u kontekstu korišćenja oružane sile u secesionističkim sukobima; to ću pokušati ovde i da pokažem.

STRUKTURALNI USLOVI ZA ORUŽANU POBUNU: KOSOVO I ČEČENIJA

I Čečenija i Kosovo (ili u srpskoj nomenklaturi, Kosovo i Metohija) bile su podfederalne jedinice – autonomna republika, odnosno pokrajina – u okviru federalnih jedinica najvišeg nivoa u svojim komunističkim federacijama – Savezu Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR), odnosno Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ). Kasnih 1980-ih godina obe ove oblasti su pružile skoro sve prilike koje se u savremenoj naučnoj literaturi smatraju pogodnim za oružanu pobunu. Prvo, velike delove ovih oblasti čini nepristupačan teren – šumovite planine – koje su obezbedile i bazu i operacioni teren za pobunjeničke grupe (Fearon i Laitin 2003). Drugo, obe oblasti su bile najsiromašniji i najmanje ekonomski razvijeni regioni u svojim zemljama domaćinima sa veoma ograničenim prirodnim resursima i progresivnim povećanjem populacije (potencijalno secesionističke nacionalne grupe). Treće, u uslovima ubrzanog i kontinuiranog slabljenja ekonomije države domaćina kao celine, ekonomska nerazvijenost rezultirala je većom nezaposlenošću u ova dva regiona (Guiliano 2006: 280; Dunlop 2001: 86-7; Kubo 2011). U obe oblasti naročito je bila visoka stopa nezaposlenosti mladih. Trajno visoka nezaposlenost mladih, mogli bismo reci, pogoduje mobilizaciji pobunjenika – nezaposlena mladež svetliju budućnost vidi pre u priključivanju pobunjeničkim grupama nego u čekanju posla koji nikada neće dobiti.

Četvrto, strukturalno slabljenje države domaćina – usled raspada njenih institucionalnih struktura – pružilo je i kosovskim Albancima i čečenskim političkim vođama priliku da uklone postojeće državne organe (uključu-

jući i njihove oružane snage) sa teritorije na kojupolažu pravo. Počnimo s analizom slučaja Kosova. Od 1987. godine, komunistički režim u federalnoj jedinici Srbije pod svojim novim vođom Slobodanom Miloševićem brzo je izgubio svoj legitimitet i podršku među populacijom kosovskih Albanaca (posebno od kad je 1989. režim drastično ograničio autonomiju pokrajine) i morao je da se oslanja na otvorenu prisilu kako bi održao kontrolu u pokrajini. Juna 1991. godine, dve savezne republike, Hrvatska i Slovenija, otcepile su se od SFRJ. Čak i pre zvaničnog proglašenja nezavisnosti ovih dveju federalnih jedinica, Srbija je pružila značajnu vojnu, logističku i ekonomsku podršku pobunama svojih sunarodnika u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Kako su se sukobi u ove dve federalne jedinice intenzivirali, Evropska zajednica (EZ) i Ujedinjene nacije, pod pritiskom SAD i zemalja članica EZ, nametnule su oštre ekonomske i diplomatske sankcije Srbiji kako bi ova zaustavila svoju podršku Srbima secesionistima u ovim dvema republikama. Ovo je umnogome oslabilo sposobnost srpske vlade da koristi prinudu na Kosovu i pružilo značajne mogućnosti secesionističkim strankama za oružanu pobunu. Međutim, kao što ćemo videti u nastavku teksta, njihove vođe su odbile opciju oružane pobune protiv srpskog režima.

Ovo je u oštroj suprotnosti sa glavnom čečenskom secesionističkom organizacijom koja je organizovala oružanu pobunu protiv sovjetskih vlasti u Čečeniji i zatim nastavila da koristi silu kako protiv čečenskih političkih oponenta, tako i protiv ruskih oružanih snaga. U avgustu 1991. godine, grupa komunističkih političkih i vojnih lidera organizovala je kratkotrajni puč u Moskvi u bezuspešnom pokušaju da zaustavi dalji raspad SSSR. Činilo se da su sovjetski komunistički lideri u Čečeniji podržali ovaj puč, pa je u septembru 1991. godine, glavna secesionistička organizacija u Čečeniji, Opštenarodni kongres čečenskog naroda (skraćeno OKČN – i na ruskom), koju je vodio bivši general Sovjetskog ratnog vazduhoplovstva Džohar Dudajev, silom uklonila sovjetsko (komunističko) čečensko političko vođstvo u ovoj republici (Dunlop 1998:104-106). Ni sovjetska vojska ni milicija, i dalje stacionirane u Čečeniji, nisu pokušale da zaustave ovo zbacivanje s vlasti (Seely 2001: 99-108). U novembru 1991. godine tadašnji sovjetski predsednik Gorbačov opozvao je naređenja ruske vlade, pod Borisom Jeltcinom, o vojnoj intervenciji protiv OKČN secesionističkih vlasti. Sovjetska vojska je do proleća 1992. godine napustila Čečeniju (SSSR je prestao da postoji u decembru 1991), ostavljajući, prema procenama, polovinu svog naoružanja u rukama secesionističkog režima. Povlačenje sovjetske vojske ostavilo je Dudajevov secesionistički režim da kontroliše najveći deo Čečenije, osim nekoliko severnih oblasti koje su bile pod kontrolom svrgnutih sovjetsko-čečenskih lidera. Time je raspad države domaćina – Sovjetskog Saveza – pružio priliku glavnoj secesionističkoj stranci ne samo da iskoristi svoje oružane formacije protiv postojećih političkih vlasti i protivničkih političkih

grupacija, već i da stvori dobro opremljene oružane snage kojima nijedan politički rival u Čečeniji nije mogao da parira.

Peto, obe nacionalne grupe – Čečeni i kosovski Albanci – dugi niz godina žale se na nanetu istorijsku nepravdu od strane države domaćina, koje ova kako se čini, nije imala načina da reši osim pristajanjem na njihovo otepljenje. I Srbija i Rusija pripojile su teritorije ove dve oblasti vojnim osvajanjem: Rusija je to postigla vojnim operacijama 1820-ih godina, a Srbija u Prvom balkanskom ratu, 1912. godine. Ova osvajanja dovela su do dugotrajnog oružanog otpora kosovskih Albanaca, a još više Čečena. Čečenski otpor trajao je do 1859. Posle pripajanja državi domaćinu, masovne oružane pobune protiv vladavine države domaćina bile su česte – kad god je država domaćin bila vojno slaba i kad god su njene vojne snage bile ili poražene ili angažovane negde drugde. Oružane pobune protiv države domaćina izbijale su u obe oblasti tokom i nakon Prvog svetskog rata i tokom Drugog svetskog rata. U oba slučaja je država domaćin, kada bi povratila svoj vojni kapacitet, odgovorila na masovne pobune vojnom silom koja je vodila do raseljavanja stanovnika širokih razmera i gubitaka života. Tokom Drugog svetskog rata, 1944. godine, sovjetski režim pod Staljinovom komandom deportovao je većinu Čečena i drugih stanovnika Severnog Kavkaza u Kazahstan – ovakva masovna deportacija nema svoj pandan na Kosovu. Titov komunistički režim u Jugoslaviji je u periodu 1944-1945, reagovao na masovne pobune kosovskih Albanaca vojnom intervencijom, nametanjem vojne vlasti albanskom stanovništvu, masovnim hapšenjima osumnjičenih za nelojalnost i selektivnim vansudskim ubistvima. Osim toga, odabranim komunističkim kadrovima među kosovskim Albancima date su visoke državne i partijske funkcije u podfederalnoj oblasti Kosovo i Metohija, kosovski Albanci se takođe regrutuju u članstvo Komunističke partije Jugoslavije (tj. njenog pokrajinskog, kosovskog ogranka). Ukratko, odgovor jugoslovenskog komunističkog režima na masovne pobune kosovskih Albanaca 1944. godine bio je manje drastičan i sledio je uobičajenu lenjinističku formulu nemilosrdnog vojnog suzbijanja oružanih pobuna uz paralelno stvaranje kolaboracionističke komunističke elite u redovima ove nacionalne grupe.

Šesto, u obe oblasti, narativi herojskog otpora stranom okupatoru čine deo porodičnog vaspitanja i narodnog folklora. U ovim narativima, nacionalni heroji prošlih ustanaka – Šamil u slučaju Čečena i Skenderbeg kada je reč o Albancima – pružaju model i ideal junačkog ponašanja. Tako narativ istorijskog otpora pruža okvir u koji se savremeni politički problemi mogu lako smestiti i objasniti u svetlu svog istorijskog kontinuiteta (Judah 2008: 25-7). Osnovna pritužba je ta što su prisiljeni da, uprkos junačkom otporu, žive u državi domaćinu, kojom politički dominira tuđinska grupa. Kontinuirana dominacija tuđina u tuđinskoj zemlji tako pruža objašnjenje za poli-

tičku nemoć i marginalizaciju kao i za siromaštvo i relativnu ekonomsku nerazvijenost pobunjeničkih nacionalnih grupa.

Sedmo, klanovi i proširene porodice i dalje igraju važnu (neki bi rekli suštinsku) ulogu u socijalnoj organizaciji kako kosovskih Albanaca, tako i Čečena. Pojedinci su, u ovim društvima, više nego svesni svog klana ili pripadnosti proširenoj porodici, i obično osećaju ponos zbog pripadnosti svom klanu ili porodici kao i solidarnost sa ostalim članovima klana ili porodice. Odanost klanu ili porodici često nadvladava političke ili bilo koje druge lojalnosti i zbog toga se često mobiliše u političke (kao i poslovne i kriminalne) svrhe. Nakon raspada komunističkog pravosudnog sistema i sistema prinude, oba društva doživela su oživljavanje krvne osвете – vendete – kao sredstva rešavanja sporova među porodicama (Judah 2008: 28-9; Dunlop 1998: 20-22). U okviru sistema krvne osвете nasilje nad pripadnicima drugih grupa je društveno prihvaćeno i, čak, zahtevano ponašanje. Moglo bi da se tvrdi da prihvatanje nasilja kao sredstva rešavanja sporova može doprineti mobilizaciji pripadnika ovakvih društava da se služe nasiljem i protiv članova „spoljašnjih“ grupa koji su navodno tlačitelji i „grešnici“.

Osmo, versko opredeljenje većine kosovskih Albanaca i Čečena je islamsko, iako oni nisu svi građani islamske veroispovesti niti aktivno slede verske obrede. Ovo ih oštro razlikuje od stanovništva države domaćina koje pretežno čine hrišćani pravoslavci. U narodnim narativima kako ruske tako i srpske istorije, islam je predstavljen, pre svega, kao vera stranih osvajača i uzurpatora: Tatara i Osmanlija u ruskom slučaju i Osmanlija u slučaju Srbije. Delimično i kao posledica ovakvog tipa narativa, u državi domaćinu postoji rašireno nepoverenje kao i nedostatak solidarnosti sa pripadnicima ovakvih „protivničkih“ verskih grupa.

Konačno, u oba slučaja glavni secesionistički pokreti/partije izneli su zahteve o kojima se suštinski i ne može pregovarati: zahtevali su potpuni suverenitet i nezavisnost pokrajine/republike koju smatraju svojom domovinom. Secesionističke vođe i Dudajev i Rugova su uporno odbijali da učine bilo kakve ustupke po ovom pitanju i da vode pregovore koji ne priznaju državu domaćina i secesionističke vlasti kao jednake. Ovi zahtevi o kojima se ne pregovara, kao što ukazuje Toft (2005: 123-33), povećavaju verovatnoću nasilnog konflikta među sukobljenim stranama.

KOSOVO: OTCEPLJENJE BEZ SILE ORUŽJA?

Pa ipak, uprkos svim uslovima koji pogoduju oružanoj pobuni, oružana pobuna na Kosovu nije niti prethodila niti sledila deklaraciji nezavisnosti Kosova od SFRJ oktobra 1991. Prva deklaracija, iz juna 1990. godine, bila je deklaracija nezavisnosti od Socijalističke Republike Srbije, ali ne i SFR Jugoslavije. Masovna oružana pobuna na Kosovu počela je sedam godina kasnije

– februara 1998. godine. Goneći vodećeg pripadnika Oslobođilačke vojske Kosova (OVK), Adema Jašarija (koji je optužen za ubistvo), srpske specijalne jedinice opkolile su njegovu porodičnu bazu i, nakon kratkotrajne opsade, uništili je, ubijajući osumnjičenog kao i druge, uključujući decu i žene. Kao odgovor na ovaj događaj, kosovski Albanci na zapadnom Kosovu pristupili su *en masse* oružanim jedinicama OVK'a. OVK, izdanak marksističke, revolucionarne i iredentističke organizacije, otpočeo je svoju seriju bombaških napada i atentata 1996. godine, ali nije uživao širu podršku među kosovskim Albancima do ovog sukoba 1998. Glavna secesionistička partija – Demokratski savez Kosova (DSK) – bio je, od svog osnivanja 1989, posvećen nenasilnoj borbi za nezavisnost (Kubo 2010:1145; Pavković 2000:190).

Ali DSK i OVK imale su jedan zajednički cilj – otcepljenje Kosova od Srbije (tada federalne jedinice u okviru Savezne Republike Jugoslavije). OVK je do 1999. godine, želela da otcepljenje prati ujedinjenje sa Albanijom, dok je cilj DSK iz oktobra 1991. bila nezavisna država Kosovo. Najveća razlika među njima bila je u taktici: vođe OVK smatrali su da se srpska vlast na Kosovu može svrgnuti isključivo oružanom borbom, dok je vođstvo DSK odbacivalo upotrebu nasilja i na taktičkim i na ideološkim osnovama. Prema mišljenju njihovog vođe, prvog predsednika Republike Kosovo, dr Ibrahima Rugove, upotreba nasilja je pogrešna, naročito kada se cilj može postići i na nenasilan način. Osim toga, stalno je upozoravao da će oružana pobuna kosovskih Albanaca voditi u masovna ubistva i raseljavanje civila, kao i da ne može uspeti jer Srbija raspolaže superiornijom vojnom silom i brojnijom od svih vojnika koje bi kosovski Albanci mogli da angažuju (Judah 2008:69-71). Pokazalo se da je u tome svakako bio u pravu: OVK se ni samostalno, ni uz pomoć NATO bombardovanja, nije pokazala sposobnom da osvoji bilo koji grad i ukloni srpsku vojsku sa Kosova. Srpska vojska (odnosno vojska SR Jugoslavije) uklonjena je sporazumom sa NATO i UN posle 78 dana bombardovanja od strane NATO avijacije Srbije i njene vojne i industrijske infrastrukture (Judah 2008:69-71).

Nasuprot tome, Opštenarodni kongres čečenskog naroda (OKČN), pod vođstvom generala Dudajeva, pre deklaracije nezavisnosti iz decembra 1991, angažovao je svoje oružane jedinice – nazvane Čečenska nacionalna garda – prvo protiv sovjetsko-čečenskog vođstva (u septembru 1991), a zatim protiv svog glavnog političkog rivala, Privremenog Saveta koji je osnovan od strane Čečenskog Vrhovnog Sovjeta u novembru 1991. Prve mete njihove oružane akcije nisu bile ruske ili sovjetske snage, već nenaoružane protivničke čečenske grupe. Ovo ukazuje na to da je, za razliku od kosovskog, čečenski konflikt makar u početku bio unutaretnički, a ne međuetnički sukob. Čečenska nacionalna garda, koja se u periodu 1991-1992. godine naoružavala iz arsenala sovjetskih oružanih snaga u povlačenju, transformisala se u dobro opremljenu armiju koja je bila sposobna

da 1996. godine konačno porazi mnogo veću rusku invazionu silu bez ikakve pomoći drugih država ili međunarodnih organizacija. Dominacija OKČN u Čečeniji u periodu od 1991. do 1994. godine delom je zasnovana na posedovanju oružane sile superiornije u odnosu na bilo koju drugu čečensku političku organizaciju.

Nasuprot tome, kosovski DSK nije planirao da stvori znatne² oružane snage, a svoju političku dominaciju na Kosovu osvojio je izbornim sredstvima: osvojio je najveći broj glasova (76 procenata) u prvim polu-tajnim³ izborima održanim 1992. godine i ponovo, pod protektoratom UN, 2000. i 2004. DSK je izgubio vođstvo samo na parlamentarnim izborima 2007. od Demokratske partije Kosova (DPK ne mešati sa DSK), partije koja je nastala iz OVK i čiji je vođa bio i politički vođa OVK u periodu pobune. Ovo ukazuje da OVK u vreme oružanih sukoba i dugo nakon toga nije uživala širu podršku naroda koja bi mogla da se meri sa podrškom Demokratskom savezu Kosova.

Umesto da se zapitamo zašto je platforma nenasilne borbe DSK-a za nezavisnost, čini se, osvojila širu podršku naroda nego platforma nasilne borbe OVK, možda se prvo možemo zapitati: zašto je OKČN pribegao upotrebi sile protiv čečenskih političkih rivala 1991. godine, pre nego što je bio primoran da se, kasne 1994. godine, suoči sa ne-čečenskim snagama, tj. Ruskom armijom? Nema pristup izvorima koji se tiču donošenja odluka rukovodstva OKČN; usled toga moraću da se oslonim na dostupne posredne dokaze, to jest politički kontekst u kome su ove odluke nastale.

U septembru 1991. još dva faktora su išla u prilog upotrebi oružane sile protiv sovjetskih čečenskih vlasti ili bilo kog drugog političkog rivala: prvo, ruska vlada je, pod vođstvom Borisa Jeljcina, povukla svoju podršku sovjetskom čečenskom vođstvu na čelu sa Doku Zavgajevim zbog toga što je Zavgajev imao ambivalentan stav o avgustovskom puču u Moskvi kojem se Jeljcin protivio; drugo, činilo se da sovjetska centralna vlada, pod Mihaилоm Gorbačovom, nema efektivnu kontrolu nad sovjetskom policijom i vojnim snagama u Čečeniji. Ovo je otvorilo mogućnost za brzo uklanjanje sovjetsko-čečenskog vođstva i njegovog administrativnog aparata. Najbrži i najpouzdaniji način osvajanja vlasti – pre nego što bi sovjetsko-čečenske vođe bili u mogućnosti da ponovo uspostave kontrolu nad sredstvima prisile – bila je upotreba sile: u tom trenutku brzina je bila od ključnog značaja u sprečavanju ponovnog uspostavljanja vlasti sovjetsko-čečenskih lidera i čečenskih komunista (Seely 2001:102-9).

2 DSK je, navodno, pokušao da stvori oružano krilo, ali nije imao pristup oružju i obučenom osoblju za ovu svrhu.

3 Srpski režim nije pokušavao da zaustavi ili uguši izbore uprkos njihovoj nelegalnosti unutar srpskog pravnog sistema.

Kao što smo već napomenuli, činilo se da, usled prekinutog lanca komande i vlasti kao posledice pokušaja puča u Moskvi, sovjetskom aparatu prinude – policiji, unutrašnjim paravojnim formacijama i vojsci – nedostaju direktive kako da deluju u novom političkom okruženju, u kojem su vlast i autoritet lokalne Komunističke partije osporeni. Čini se da nisu primili naređenja od sovjetske centralne vlade koga da podržavaju u ovom sukobu. Štaviše, usled tekućeg nadmetanja za vlast u Rusiji između ruskog predsednika Jeljcina i sovjetskog predsednika Gorbačova, više nije bilo jasno ko ima, ako iko i ima, vlast da izdaje naređenja za upotrebu sile protiv bilo kog aktera u ovom konfliktu. To je klasičan slučaj vakuuma vlasti koji je OKČN bio spreman da popuni sopstvenim oružanim jedinicama.

Ovaj vakuum vlasti i mogućnost ponovnog dolaska na vlast sovjetsko-čečenskog vođstva išli su u prilog upotrebi oružanih snaga. Ali da bi neko koristio oružane snage mora prvo da ih poseduje. Zašto je OKČN formirao sopstvene oružane snage mnogo pre moskovskog puča iz avgusta 1991? Ponovo napominjem da nemam pristup relevantnim izvorima o ovim odlukama. Ipak, posredni dokazi ukazuju na to da lideri OKČN nisu bili sigurni da mogu da se oslone na izbore i nenasilna sredstva osvajanja (i zadržavanja) vlasti u Čečeniji. Ovo je, takođe, i gledište barem nekih od posmatrača/učesnika u samoj Čečeniji. Jedan od njih citira Dudajeva koji kaže „Ako budete čekali izbore, komunisti će preuzeti vlast ponovo...“⁴. Pod ovim uslovima, činilo se da bi sopstvene oružane snage bile pouzdaniji instrument osvajanja i zadržavanja vlasti. Nasuprot upotrebi oružanih jedinica OKČN protiv sovjetskih čečenskih vlasti, kao i drugih političkih konkurenata, vođa DSK-a Rugova i njegovo okruženje, ne samo da su izbegavali upotrebu sile, već nijednu drugu političku partiju kosovskih Albanaca nisu smatrali ozbiljnim konkurentom za vlast. Rugova se u stvaranju svog političkog pokreta ili partije ugledao na poljsku Solidarnost iz 1980-ih godina i kao rezultat toga DSK je organizovan kao masovni pokret koji je pokušavao da *uključi* sve nijanse političkog mišljenja kosovskih Albanaca, uključujući vođe i članove Saveza komunista Kosova. Suprotno tome, OKČN je bila jasno opredeljena antikomunistička organizacija nacionalnog oslobođenja koja je *isključivala* one čečenske političke grupe koje nisu delile njenu ideologiju nacionalnog oslobođenja i koje su smatrale čečensku nezavisnost dugoročnim, a ne trenutnim ciljem. Konkretno, u skladu sa svojom nacionalno-oslobodilačkom retorikom, vođstvo OKČN je svaku političku grupu, koja bi pokazala spremnost da pregovara o sporazumu koji bi porekao potpunu nezavisnost Čečenije od Rusije, smatralo izdajnicima. Za njih težnja ka nacionalnoj nezavisnosti nije bila podložna pregovorima: potpuna i neposredna nezavisnost bila je jedina prihvat-

4 Gakajev, u intervjuu sa Robertom Silijem (Seely 2001:105).

ljiva politička opcija. Organizacije nacionalnog oslobođenja neophodnost oslobađanja od strane vlasti često smatraju najvišim i prioritarnim ciljem koji nužno ne uključuje i potrebu za demokratskom procedurom ili širom političkom podrškom. Ukratko, ovakvo oslobođenje se mora postići, čak i ako većina stanovništva koja će biti oslobođena to ne podržava.⁵ Ovo je, verujem, bila pozicija koju su Dudajev i vođstvo OKČN zauzeli i pre neuspelog moskovskog puča iz avgusta 1991. godine.

Suprotno tome, od svog osnivanja 1989. godine DSK je zadobio podršku širokih slojeva albanskog stanovništva na Kosovu i nije imao značajnijih političkih konkurenata među brojnim partijama kosovskih Albanaca. OVK, formirana 1993, bila je marginalna grupa koju vođstvo DSK uopšte nije uzimalo kao ozbiljnog konkurenta. Jedini protivnik DSK-a bio je Miloševićev režim u Srbiji, koji nije uživao nikakvu podršku među kosovskim Albancima. Miloševićev režim je bio spreman da toleriše DSK i njegovu paralelnu državnu strukturu na Kosovu dokle god DSK nije napadao njegove državne institucije na Kosovu i tamošnje srpsko stanovništvo. DSK je čak bio spreman i da pregovara sa Miloševićem, ali nije bio spreman na kompromis po pitanju svog zahteva za potpunom nezavisnošću (Judah 2008:68-72). Pošto je uživao široku političku podršku većine stanovništva, dominantnu političku poziciju na Kosovu kao i relativnu toleranciju od strane Miloševićevog režima, DSK nije imao šta da postigne upotrebom sile. Upotrebom sile, izložio bi se nemilosti Miloševićevog režima a možda bi i izgubio svoju dominantnu političku poziciju.

Treba napomenuti da Miloševićev režim ni u jednom trenutku nije ostavio vakuum vlasti na Kosovu, poput onog stvorenog u Čečeniji posle neuspelog avgustovskog puča 1991. godine u Moskvi, iako nije uživao nikakvu podršku među kosovskim Albancima. Kao odgovor na političke demonstracije kosovskih Albanaca 1988. godine na Kosovu, Miloševićev režim je držao brojne policijske snage sa jasnom direktivom da uguše svaki javni politički protest među kosovskim Albancima. Usled toga, od 1988. godine pa nadalje, svaki pokušaj oružanih grupa kosovskih Albanaca da silom uklone srpske političke vlasti bio bi efikasno suzbijen – kao što su slični pokušaji OVK 1998-1999. godine bili suzbijeni. Ukratko, uprkos slabljenju srpske države i njene sposobnosti da koristi silu, srpska vlada je bila spremna i u stanju da upotrebi svoj aparat prinude protiv bilo kojih snaga kosovskih Albanaca koje bi pokušale da uklone srpske institucije sa Kosova. Nasuprot tome, u periodu 1991-92, sukcesivne sovjetske i ruske vlasti nisu bile ni spremne ni sposobne da upotrebe sopstvenu vojnu silu protiv pobunjeničkog čečenskog režima pod vođstvom Dudajeva, iako su raspolagale mnogo većim oružanim snagama

5 Za kratak pregled ideologija nacionalnog oslobođenja secesionističkih pokreta vidi Pavković i Radan 2008:81-6.

nego što je to bio slučaj sa srpskim/jugoslovenskim vlastima. Ruska vojna intervencija je usledila tek 1994. kada je čečenska vlada već raspolagala dobro naoružanom vojnom silom.

LIČNOST VOĐE: ULOGA LJUDSKOG ČINIOCA?

Uprkos sličnostima društvenih, ekonomskih i političkih okolnosti u Čečeniji i na Kosovu u pred-secesionoj fazi, postojale su, kao što sam već napomenuo, dve ključne razilke: prvo, raspad sovjetske federalne države stvorio je vakuum vlasti u Čečeniji koji nije imao pandan na Kosovu; drugo, glavna čečenska secesionistička partija, OKČN, bila je spremna da ispuni ovaj vakuum vlasti vlastitim oružanim snagama koje je prethodno formirala. Glavna kosovska secesionistička partija DSK nije imala uporedive oružane snage i nije koristila oružanu silu u ostvarivanju svojih secesionističkih ciljeva.

Formiranje i korišćenje oružanih snaga u Čečeniji stoga se može tumačiti kao adaptivna taktika političke grupacije čija je politička ideologija – ideologija nacionalnog oslobođenja – opravdavala upotrebu sile u ostvarivanju odabranih političkih ciljeva. Ova taktika bi se mogla smatrati kako prikladnim odgovorom na pojavljivanje vakuuma vlasti u regionu, tako i ideološki opravdanim instrumentom u borbi protiv političkih rivala ili protivnika. Ako se tumači na ovaj način, upotreba sile od strane čečenskih secesionista nije bila određena nikakvim skupom strukturalnih karakteristika čečenskog društva i ekonomije. U stvari, moglo bi se reći da je OKČN takođe mogao da se opredeli za istu taktiku koju je DSK koristio – tj. mogao je da se opredeli da postane sveobuhvatna politička organizacija koja se oslanja isključivo na svoju organizacionu nadmoć i izbornu podršku kako bi osvojila i zadržala politički dominantnu poziciju u čečenskom društvu. Da li je OKČN mogao da bude uspešan u ovome kao što je to bio DSK na Kosovu, ostaje otvoreno protivčinjenično pitanje na koje možda uopšte ne može da se odgovori. Stoga je otvoreno pitanje da li bi takva politička opcija bila jednako uspešna sa instrumentalne tačke gledišta, to jest, da li bi dovela do istih rezultata – preuzimanja vlasti u Čečeniji – do kojih je izabrana opcija – upotreba sile – dovela. Osnovna poenta je da je vođstvo OKČN moglo da izabere i tu nenasilnu političku opciju. Slično tome, DSK je imao opciju podizanja oružane pobune pre nego što je to OVK učinio 1996, ali se njegov vođa nije opredelio za nju (Kubo 2010:1114).

Ako je tako, čini se da, upotreba sile ili suzdržavanje od upotrebe sile, bar u ova dva slučaja, nije taktika koja je bila ili koja jeste određena strukturalnim karakteristikama koje su navedene na početku rada. Kako smo naveli samo neke od, čini se, zajedničkih karakteristika za ova dva slučaja moglo bi se reći da postoje i drugi činiooci koji uzrokuju ili vode upotrebi sile ili suzdržavanju od upotrebe iste.

Razmotrimo jedan od činilaca – ako ga možemo tako nazvati – koji ova dva slučaja čini različitim: biografiju i lične karakteristike već pomenutih vođa u Čečeniji i na Kosovu. General Džohar Dudajev je bio oficir ratnog vazduhoplovstva i pilot, obučan da koristi silu i da izdaje naređenja u tu svrhu. Dr Ibrahim Rugova bio je književni kritičar koji je izučavao (između ostalih oblasti) dvosmislenosti i višeslojna značenja književnih tekstova. Dudajev je, kao i većina Čečena njegove generacije, proveo detinjstvo u progonstvu van Čečenije i morao je, u svom obrazovanju i životu u SSSR, da se suočava sa izvesnim stepenom predrasuda a verovatno i diskriminacije prema Čečenima. U ovim okolnostima, ne iznenađuje što se njegovo znanje čečenskog jezika na početku njegove političke karijere u Čečeniji pokazalo rudimentarnim i neadekvatnim: do tada ga on u svom profesionalnom i javnom životu nije ni koristio..

Nasuprot tome, Rugova je stekao obrazovanje na svom maternjem jeziku na Kosovu (kratko je studirao i u Parizu) i pod komunističkim režimom imao je uspešnu akademsku i političku karijeru u podfederalnoj jedinici u kojoj su od 1967. albanska manjina i njen jezik i kultura bili dominantni. Od 1967. godine, kosovski Albanci su držali većinu političkih i rukovodećih pozicija, uključujući i vrh partije i mesta u vladi u toj pokrajini. Isto je važno i za akademske položaje i birokratiju u sferi kulture. Osim što je bio univerzitetski profesor – koji je predavao i objavljivao na svom maternjem jeziku – bio je i predsednik Udruženja pisaca Kosova, koje je finansirala pokrajinska komunistička vlast. Na Kosovu, bar do 1988, Rugova je pripadao politički i kulturalno dominantnoj grupi koja se nije suočavala s diskriminacijom na teritoriji pokrajine.

Imajući u vidu ovako različite biografije Dudajeva i Rugove mogu se očekivati i drastično različite koncepcije političkog protivnika i političke taktike kao i različite preferencije kada je reč o upotrebi sile. I zaista, oni jesu imali potpuno različita mišljenja, ne samo o političkoj taktici, već i o upotrebi sile u svrhu osvajanja i zadržavanja vlasti. Takođe bi se moglo tvrditi da ovi faktori – biografija i lične karakteristike ovih vođa – nisu „strukturalne“ karakteristike iste vrste kao ona navedena na početku rada.

Bilo kako bilo, možda postoje i druge karakteristike ili činioci sličniji onim strukturalnim, navedenim na početku rada, koji su, na neki način, odredili njihove izbore ili pravce delovanja. Ovaj rad ima za cilj ne da isključi dalje istraživanje takvih karakteristika ili činioaca, već samo da ukaže da vođe secesionista i njihove partije imaju druge političke opcije, osim upotrebe oružane sile. Šta ih je navelo da izaberu one opcije koje su izabrali bez sumnje je, pitanje koje će ostati predmet daljeg istraživanja.⁶ ¶

6 Slična verzija ovog rada pojavice se u *Secession and Separatism in Europe and Asia: To Have a State of One's Own*, u izdanju Routledge-a u Londonu i Hong Kongu, 2012. godine.

LITERATURA

- Fearon, J. i Laitin D. 2003. "Ethnicity, Insurgency and Civil War", u *American Political Science Review*, 97:75-90.
- Giuliano, E. 2006. "Secessionism from the Bottom Up: Democratization, Nationalism, and Local Accountability in the Russian Transition" *World Politics*, 58:2, 276-310.
- Judah, T. 2008. *Kosovo: What Everyone Needs to Know*. Oxford: Oxford University Press.
- Kubo, K. 2010. "Why Kosovor Albanians Took Up Arms against the Serbian Regime: The Genesis and Expansion of the UÇK in Kosovo", u *Europe-Asia Studies*, 62 1135-1152.
- Kubo, K. 2011. "Kosovo: Secession under UN Supervision." U *The Ashgate Research Companion to Secession*, priredili A. Pavkovic and P. Radan.. Farnham UK: Ashgate.
- Dunlop, J. 1998. *Russia Confronts Chechnya: Roots of a Separatist Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pavković, A. 2000. *The Fragmentation of Yugoslavia: Nationalism and War in the Balkans*. Houndmills: Palgrave.
- Pavković A., P. Radan. 2008. *Stvaranje novih država: teorija i praksa otcepljenja*. Beograd: Službeni glasnik (s engleskog preveli V. i M. Jovanović; naslov originala: *Creating New States: Theory and Practice of Secession*. Aldershot: Ashgate, 2007)
- Seely, R. 2001. *Russo-Chechen Conflict 1800-2000: A Deadly Embrace*. Abingdon: Frank Cass.
- Toft M.D. 2005. *The Geography of Ethnic Violence: Identity, Interests and the Indivisibility of Territory*. Princeton: Princeton University Press.

Prevod Ana Đumić

Redaktura prevoda Slađana Pavković

SUMMARY

The paper deals with deficiencies of structural explanation of the use of force during attempts at secession. Comparative analysis of the cases of Kosovo and Chechnya has demonstrated that these two secessionist movements differed in their stances toward the use of armed forces prior the secessionist attempts even though comparable structural conditions for the use of armed forces existed in these cases. Alongside of structural factors, the author considers human factor as performing an important role in selection of tactics of armed rebellion. This thesis has been corroborated by the roles of the secessionist leaders Dzhokhar Dudaev in Chechnya and Ibrahim Rugova in Kosovo. Different biographies, education and personal characteristics of the leaders have contributed to diverse political tactics and preferences in terms of the use of armed forces.

KEY WORDS: secession, armed forces, Kosovo, Chechnya, structural factors, human factor

DEMOKRATIZACIJA I EUROPEIZACIJA KAO TEORIJSKI OKVIRI INSTRUMENTA UVJETOVANOSTI U „POLITICI PROŠIRENJA“ EUROPSKE UNIJE

Nataša Beširević¹

SAŽETAK

Europske integracije na području Zapadnog Balkana ishodište su europeizacije koja je usko isprepletena s demokratizacijom i demokratskom konsolidacijom, ta su dva procesa povezana i međusobno uvjetovana. Ovaj rad je predstavio koncept demokratizacije kao željenoga političkog ishoda „Politike proširenja“ te teorijski okvir europeizacije kao međunarodne dimenzije demokratizacije i vanjskopoličkog cilja EU koja je, kako ovaj rad argumentira, prisutna od početka europskih integracija na Zapadnom Balkanu, što korelira s početkom Procesu stabilizacije i pridruživanja. Svojom demokratskom uvjetovanošću EU služi kao poticaj demokratske konsolidacije određujući službena mjerila u zadovoljavanju političkih uvjeta, potičući promjene na različitim razinama procesa demokratizacije. Međuovisnost modernizacije, državnosti i utjecaja vanjskih aktera, u slučaju riješenog pitanja državnosti, pridonosi konsolidaciji bivših realsocijalističkih država na Zapadnom Balkanu.

KLJUČNE RIJEČI: Europska unija, Zapadni Balkan, europeizacija, demokratizacija, instrument političke uvjetovanosti

Od samog početka jugoslavenske krize, preko izbijanja i suzbijanja sukoba, razvoja regionalnih inicijativa i otvaranja europske perspektive, Europska zajednica/unija koristila je diplomatske, humanitarne, vojne, razvojne i trgovinske mjere kako bi na području Balkana ispunila, najšire govoreći, temeljne sigurnosno-vanjskopoličke ciljeve, temeljna načela Unije: slobodu, demokraciju, poštovanje ljudskih prava i temeljnih sloboda te vladavinu prava.

1 Viši asistent na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu na kolegijima Politički sustav EU, Javne politike EU i EU Enlargement and Europeanization of Croatia

Instrument s pomoću kojeg se postižu ti ciljevi definira se terminom uvjetovanosti (Stokke 1995, 2) i odnosi se na nastojanje međunarodnog donatora (države ili međunarodne organizacije) da utječe na službeni politiku i političko ponašanje određene vlade. Taj je instrument na međunarodnoj sceni prisutan od završetka Drugoga svjetskog rata, a njegov je ključni element korištenje donatorske pomoći kako bi se postigli ciljevi na koje vlada, na koju se pomoć odnosi, u suprotnom ne bi pristala. „Ključni element definicije uvjetovanosti je pritisak od strane donatora da će pomoć, u kojem god obliku dolazila, biti ograničena ili ukinuta, ako se ne ispune zadani uvjeti”, napominje Stokke (1995, 11-12). Za potrebe ovog rada koristit će se koncept političke uvjetovanosti, koji se najšire može definirati kao međunarodni pritisak koji uključuje određene institucionalne preferencije, odnosno ispunjenje određenih političkih obveza (Borislavova Spendzharova 2003, 145; Malová i Rybář 2003, 99). Pridham (2002, 205) klasificira tri konstitutivna elementa političke uvjetovanosti, kao konkretne uvjete koje treba ispuniti, nagrade za njihovo ispunjenje te mehanizme za nadgledanje i evaluaciju. Demokratska uvjetovanost dio je političke uvjetovanosti za pristupanje EU, budući da zaključci Europskog vijeća iz Kopenhagena iz 1993. (poznati kao Kopenhagenski kriteriji) kao političke kriterije definiraju „stabilnost institucija koje jamče demokraciju, vladavinu prava, ljudskih prava te poštovanja i zaštite manjina” (European Council 1993, 13).

U većini relevantne literature koja se bavi „Politikom proširenja“ politička uvjetovanost vezana je uz demokratizaciju postkomunističkih država, na koju ima pozitivan politički učinak u konsolidaciji njihovih političkih sustava. Europske integracije na području Zapadnog Balkana ishodište su europeizacije koja je usko isprepletena s demokratizacijom i demokratskom konsolidacijom, štoviše ta su dva procesa ne samo povezana, nego i međusobno uvjetovana. Stoga će ovaj rad predstaviti koncept demokratizacije kao željenoga političkog ishoda svih strategija/akcija koje je EZ/EU poduzela u ovom dijelu Europe od 1990., te teorijski okvir europeizacije kao međunarodne dimenzije demokratizacije i vanjskopoličkog cilja EU koja je, kako ovaj rad argumentira, prisutna od početka europskih integracija na Zapadnom Balkanu, što korelira s početkom Procesa stabilizacije i pridruživanja.

DEMOKRATIZACIJA KAO TEORIJSKI OKVIR POLITIČKOG ISHODA „POLITIKE PROŠIRENJA“

Iako je demokratska konsolidacija u fokusu promatranja političkog ishoda „Politike proširenja“ Europske unije prema Zapadnom Balkanu², budući da

2 Regija Zapadnog Balkana u ovom kontekstu obuhvaća države Procesa stabilizacije i pridruživanja (Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Hrvatsku, Kosovo pod UN Deklara-

taj proces pripada fenomenološki širem pojmu demokratizacije, korisno je dati nekoliko općih napomena vezanih za proces razvoja demokracije i demokratizacije u kontekstu Istočne i Srednje Europe kako bi se kritički evaluirao utjecaj Europske unije na demokratsku konsolidaciju prema Zapadnom Balkanu. Inicijalne studije demokratizacije sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća pretpostavljale su da je značenje demokratizacije samorazumljivo; proces je označavao prijelaz političkog sustava iz nedemokratske u predstavničku demokraciju, sa značajnom razlikom između tranzicije i demokratske konsolidacije. Budući da je demokracija cilj demokratizacije, nužno je definirati i sam pojam demokracije koja bi, prema klasičnoj Schumpeterovoj (1976) definiciji, mogla označavati institucionalno uređenje dolaska do političkih odluka u kojem pojedinci stječu moć da u kompetitivnoj borbi dobivaju glasove naroda; pri čemu taj isti narod ima mogućnost da prihvati ili odbije one koji vladaju. Schumpeterova minimalistička definicija još je uvijek temeljna postavka definiranja demokracije, no Mainwaring (1989) argumentira kako većina suvremenih definicija demokracije sada uključuju stajalište o poštovanju temeljnih građanskih sloboda, što je iznimno bitna dimenzija demokracije, budući da određena država može održati slobodne i poštene izbore, no u odsutnosti temeljnih građanskih sloboda ne može se smatrati demokratskom. Prema Mainwaringu; demokracija treba zadovoljiti tri temeljna kriterija; prvo, kompetitivni izbori trebaju biti temeljni put dolaska na vlast, dok zlouporabe i prisile ne smiju utjecati na ishod demokratskih izbora; drugo, rašireno pravo građanstva i njegovo izuzeće ne smije podrivati demokratsku praksu; i treće, demokracija nužno pruža jamstvo temeljnih građanskih sloboda za sve, ponajprije za manjine, što je proširena definicija onoga što jedan od najvećih politologa današnjice Robert Alan Dahl (1989) naziva institucijama poliarhije, misleći pritom na suvremene predstavničke demokracije s općim pravom glasa koje su nužne za ostvarenje demokratskih kriterija potrebnih za ostvarenje demokracije u nekoj zemlji. Termin demokratizacija definira se različito u odnosu na različite definicije demokracije koja je sama po sebi „prilično sklizak koncept otvoren za rasprave“ (Grabbe 2006, 31). Općenito gledajući, „demokratizacija“ se odnosi na „političke promjene u smjeru demokracije“ (Potter 1997, 3) i predstavlja „spor i bolan proces“ (Grugel 2003, 1). Promjene izazvane rušenjem komunizma (1989 – 1991.) stvorili su novo međunarodno okruženje pogodno za demokratizaciju brojnih država.

cijom 1244, Makedoniju, Srbiju), koje se od Zagrebačkog *summita* iz 2000. godine nazivaju još i državama Zapadnog Balkana. Taj politički pojam obuhvaćao je države jugoistočne Europe koje do 2000. godine još uvijek nisu imale nikakve institucionalne odnose s EU. Politički pojam jugoistočne Europe čine još Bugarska i Rumunjska, no te su države Sporazum o pridruživanju kao prvi formalni korak prema EU potpisale još 1993. godine.

Prva faza demokratizacije je politička liberalizacija koja podrazumijeva slabljenje represija i produbljivanje građanskih sloboda unutar autoritativnih režima, dok tranzicija u demokraciju podrazumijeva promjenu režima. Nakon što je dovršen proces liberalizacije koji u kontekstu demokratizacije bivših komunističkih država znači propast komunističkih ili autoritativnih režima, može se napraviti razlika između dviju faza koje se odvijaju u demokratizaciji: demokratska tranzicija i demokratska konsolidacija. Kako bi konsolidacija započela, od najvećeg je značenja da je proces tranzicije uspješno dovršen. Pridham tvrdi (2002, 955) kako demokratska konsolidacija na prvoj razini podrazumijeva postupno uklanjanje preostalih dvojbi koje prate tranziciju (ustavna pitanja, ponašanje političke elite, odnosi između civilne i vojne vlasti), što se ubraja u tzv. negativnu konsolidaciju. Nakon te razine slijedi institucionalizacija novih demokracija, internalizacija pravila i procedura, te širenje demokratskih vrijednosti kroz aktivaciju civilnog društva i „preradu“ političke kulture, što tvori pozitivnu konsolidaciju. Linz i Stepan (1996, 1) tvrde da je taj proces dovršen „kad je postignut dovoljan dogovor o političkim procedurama kako bi se postigla izabrana vlada, kad vlada dođe na vlast kao izravan rezultat slobodnih izbora, kad ta vlada *de facto* ima ovlasti da stvara nove politike, i kad izvršna, zakonodavna i sudska vlast stvorena novim demokracijama ne dijeli *de jure* vlast s drugim tijelima.“ Minimalno tri uvjeta moraju biti ispunjena da bi bilo moguće govoriti o demokratskoj konsolidaciji; uspostavljene „državnosti“ na cijelom teritoriju države, dovršena demokratska tranzicija i vlada koja upravlja demokratski. Kako argumentira Pridham (2002), demokratska konsolidacija upravo se najbolje mjeri razlikovanjem stupnjeva ovog procesa kroz Linz i Stepanovu tipologiju; vladavine prava, državnog aparata, civilnoga, političkog i ekonomskog društva. Ovaj autor smatra (2006, 378) kako demokratska konsolidacija u većini definicija uključuje stabilizaciju, rutinizaciju, institucionalizaciju i legitimizaciju obrazaca demokratskog ponašanja. Konsolidirane demokratske režime nije moguće postići s pseudodemokracijama ili hibridima demokracija gdje neke demokratske institucije egzistiraju zajedno s nedemokratskim institucijama koje su izvan kontrole demokratske države: samo demokracija može postati konsolidirana demokracija, kako smatraju Linz i Stepan (1996). Iz svega spomenutoga jasno je demokratska tranzicija može početi i nikada ne doći u fazu demokratske konsolidacije, može biti dugoročan proces koji traje desetljećima bez vidljivog kraja, katkad je sklona i retrogradnom procesu. Zbog činjenica da su svi sustavi sklони političkoj dekadenciji, konsolidacija ne jamči da će demokracija, jednom uspostavljena, preživjeti, iako joj taj proces povećava izgleda (Parrott 1997, 6). Demokratska konsolidacija stoga je proces demokratizacije i u konačnici nikada nije u potpunosti završena. Komunističko naslijeđe čini proces

demokratizacije i demokratske konsolidacije iznimno problematičnim, stoga je rasprava o utjecaju naslijeđa na pet arena konsolidirane demokracije nužna. Kako smatra Pridham (2002), proces demokratizacije i konsolidacije za države bivšega komunističkog režima u mnogim slučajevima značio je, osim transformacije sustava, proces izgradnje nacije i države.

Naime, kako tvrdi Merkel (2011, 415-418), tri su varijable koje objašnjavaju konsolidaciju postkomunističkih država: modernizacija, državnost i vanjski akteri. Naslijeđe komunističke modernizacije podrazumijevalo je razmjerno malu socijalno-ekonomsku nejednakost i visoku razinu obrazovanja, što su važni sastojci održive demokratizacije, koji se ujedno mogu i protratiti. Ta dva elementa bila su komparativna prednost u demokratizaciji bivših komunističkih država, u odnosu na Južnu Europu sedamdesetih ili Latinsku Ameriku osamdesetih. Pod državnošću se smatra integritet državnog teritorija i vlasti te administrativna sposobnost državne birokracije. Države koje nisu riješile teritorijalni problem i pripadnost demosa, odnosno prihvaćanje političke zajednice od strane svih građana, ili su dugoročno imale problema s nametanjem državnog monopola sile, pripadaju zemljama s najslabijom konsolidiranošću demokracije, koju ugrožavaju iredentizam, nacionalizam i etnopolulizam. Nesigurno državno pitanje sprječava demokratsku konsolidaciju, što su Linz i Stepan (1996, 28) saželi u rečenici: „Bez države nema državljana, a bez državljana nema demokracije“. U onim državama koje nisu imale problem s državnošću, komunistički režim ostavio je relativno funkcionalnu državu, izdašne javne resurse i birokratski aparat koji se ne mogu uspoređivati sa standardima Zapadne Europe, ali su u procesu demokratizacije napredniji u odnosu na Latinsku Ameriku, Afriku i Aziju. Preobrazba državnog i birokratskog aparata jednostavnija je zadaća nego izgradnja društva na temelju propalih država, kako argumentira Merkel (ibid.).

Ono što je povezivalo proces tranzicije bivših komunističkih država, osim njihova režimskog naslijeđa, bio je međunarodni utjecaj na proces tranzicije, odnosno vanjski akteri. Naime, demokratizacija je postala „globalizirana“ i usko povezana uz pritisak koji se stvara na međunarodnoj razini i aktivnosti kojima se bave brojne međunarodno aktivne skupine i organizacije (Grugel 1999, 19), kao što je Europska unija. Dinamiku postkomunističkih političkih promjena oblikovalo je nekoliko glavnih varijabli; jedna od najvažnijih je međunarodno okruženje koje uključuje geopolitičke, institucionalno-normativne i kulturne elemente (Parrot 1997, 8). Demokracija je sve više počela ovisiti o razvojjima koji nisu vezani nacionalnim granicama država ili samo domaćim fenomenima koji se mogu promatrati u internacionalizaciji demokratizacije. Prema Grugelu (2003, 8), postoje tri glavna načina kako globalizacija oblikuje demokratske procese: kulturni, kroz stvaranje globalnih komunikacijskih mreža i globalne kulture;

gospodarski, kroz uspostavu globalnoga kapitalističkog gospodarstva; i politički, kroz uspostavu vladavine međunarodnih institucija. Sva ta tri načina potiču ulazak ili difuziju vrijednosti stvorenih na globalnoj razini u prethodno odvojene nacionalne politike, drugim riječima, domaća politika postaje podređena globalnim trendovima i ograničenjima. Jak međunarodni utjecaj i ovisnost o međunarodnim čimbenicima postojan je fenomen u povijesti bivših komunističkih država. Huntington (1997, 8) argumentira da je u povijesnom kontekstu suvremeno međunarodno okružje bilo relativno blagonaklono prema stvaranju i konsolidaciji novih demokracija, uz određene regionalne razlike. Ovo favorizirajuće okružje oblikovano je nizom elemenata: naglašenom predanošću Zapadne Europe prema ljudskim pravima; postupnom inkorporacijom liberalnih ideja u nekoć autarkično društvo koje postaje poroznim na konkurentske pritiske otvorenoga globalnog tržišta, odustajanjem od Brežnjevljeve Doktrine³, financijskom i tehničkom pomoći u postkomunističkoj liberalizaciji od strane multilateralnih institucija te konačno primjerima dobre prakse u provođenju reformi, što je utjecalo i na ostale bivše komunističke države koje su isprva zaostajale u reformatorskom procesu. Huntington (1991) također ističe da države bez prethodnog iskustva demokracije, čak i kad je sam pokušaj uspostave demokratskih principa jednom propao, imaju veće šanse da se u drugom pokušaju uspješno demokratiziraju.

Od međunarodnih čimbenika zainteresiranih za demokraciju bivših komunističkih država, glavnu ulogu treba dodijeliti Europskoj uniji, koja ispunjavanje određenih demokratskih vrijednosti, normi i praksi vezuje uz preduvjete za potporu, uključujući obećanje materijalne pomoći ili postizanje određenih političkih mogućnosti. Utjecaj Europske unije kao „demokratizirajućeg“ čimbenika svodi se ili na sociološko objašnjenje (logika primjerenosti gdje je naglasak na normativnoj akciji) ili na racionalističku logiku (gdje je politička akcija određena nagradom za poštovanje europskih zahtjeva, odnosno sankcijama u slučaju kršenja normi). No, kako argumentira Pridham (2006), pristup komparativne politike prema demokratizacijskim studijama ističe važnost konvergencije tih pristupa kao dijela dinamičnog procesa, posebice tijekom pristupnog procesa. Ova se dinamika najbolje ogleda u tzv. *push/pull* učincima („potegni i vuci“) koje EU ima prema državama (potencijalnim) kandidatkinjama, gdje se „gura“ instrumentarij uvjetovanosti i „povlači“ termin punopravnog članstva. Iako će se o korištenju instrumenta uvjetovanosti govoriti u drugim dijelovima rada, korisno je napomenuti da je politika EU-a prema državama Srednje,

3 Politička doktrina koju je predstavio Leonid Brežnev u govoru na Petom kongresu Poljske ujedinjene radničke partije 13. studenog 1968. i koja je vrijedila do 1989., a sastojala se od stroge kontrole unutarnjih poslova država koje su tvorile Varšavski pakt.

Istočne i Jugoistočne Europe uglavnom opisivana kao „politika uvjetovanosti“ (Schimmelfennig i Sedelmeier 2004, 661). Uvjetovanost je došla od strane NATO-a, Europske unije, Europske banke za obnovu i razvitak (*engl. European Bank for Reconstruction and Development – ERBD*), Vijeća Europe i OSCE-a. Ipak, iako je samo prihvatila metode drugih organizacija, upravo se Europsku uniju najviše povezuje uz političku uvjetovanost jer je konačna „nagrada“ članstvo u EU. Kako je već u uvodnom dijelu rada spomenuto, u lipnju 1993. Europsko vijeće u Kopenhagenu postavilo je političke kriterije vezane uz demokraciju, izjednačavajući demokratske s kriterijima članstva, zahtijevajući da država članica mora postići stabilnost institucija koji jamče demokraciju, vladavinu prava, ljudska prava i poštovanje i zaštitu manjina; djelotvorno tržišno gospodarstvo i primjenu *acquis communautaire*-a. Prema Grabbe, (2006, 10), razlog postavljanja uvjeta jest da se minimalizira rizik da nove članice postanu politički nestabilnima ili da gospodarski opterećuju postojeće članice EU-a; i ta dvostruka namjena uvjetovanosti nastavila je igrati veliku ulogu u „Politici proširenja“ EU. Europsko vijeće održano u Helsinkiju 1999. po prvi put je jasno povezal demokratske kriterije kao uvjete početka pristupnih pregovora. No, primjena političke uvjetovanosti vremenom se znatno razvila postavši preciznija u svojoj primjeni. Te su promjene posljedica kritika na prva stalna izvješća nastala 1998. kojima se spočitavalo nedostatak jasne metodologije za objektivnu međudržavnu komparaciju između država kandidatkinja, što se očitavalo u, primjerice, izjavama kako su države ispunile Kopenhaške kriterije, ali trebaju postići daljnje napore u ispunjavanju određenih uvjeta. Time su europske institucije kritizirane da pomiču „ljestvicu“ tražeći veće političke standarde kod država kandidatkinja, nego kod država članica. Nedostatak dobro strukturiranog pristupa političkoj uvjetovanosti u krugovima EU dijelom je i u nedostatku razumijevanja pojma „demokratska konsolidacija“ koji se često koristi u redovitim stalnim izvješćima europskih institucija. Kako argumentiraju Pridham (2002) i Avery (2009), europska administracija ne razumije posve koncept demokratske konsolidacije, niti ima sustavno znanje o potpunim implikacijama tog pojma.

Uobičajena je pretpostavka literature o demokratizaciji da se utjecaj europskih integracija vremenom povećava dosežući vrhunac tijekom konsolidacije demokracije. Utjecaj Europske unije na demokratizaciju države (potencijalne) kandidatkinje varira u trima etapama; pretpripristupna faza kad se Kopenhaški uvjeti trebaju ispuniti prije početka pregovora, faza pretpripristupnih pregovora kad se politički uvjeti ažuriraju i promatraju kroz redovita izvješća o napretku i u fazi punopravnog članstva kad izravan utjecaj EU slabi, no istodobno se pojačavaju indirektni utjecaji europske integracije na konsolidiranje demokracije kroz intenzivno povezivanje s državama članicama (tzv. *Peer pressure* – okvirno: kolegijalni pritisak,

op.a.), uključivanje političke elite u institucionalni okvir EU, ekonomske elite i različitih interesnih skupina u transnacionalne europske mreže, kao i kroz implementaciju prihvaćene pravne stečevine EU na svakodnevne živote građana kroz političke učinke različitih politika.

Odlučujuće faze za proces demokratske konsolidacije su pretpristupni i pregovarački proces. No, u slučaju da država koja aplicira za članstvo u EU blokira jedan od ta dva procesa (neispunjavanjem političkih kriterija ili ozbiljnim kršenjem istih), proces „korekcije“ traje najmanje dvije godine, budući da procedura EU zahtjeva da se problem najprije detektira u redovnom izvješću o dotičnoj državi, što rezultira posjetom najviših dužnosnika Komisije političkoj eliti te zemlje, nakon čega slijedi razdoblje korekcije, odnosno realizacije određenih akcija vlade koja je „prozvana“ u izvješću, o čemu se bilježi stanje u sljedećem izvješću. Ako i tada ne uslijedi korekcija političkog ponašanja države koja aplicira za punopravno članstvo, problem se „podiže“ na razinu Europskog vijeća koje odlučuje o daljnjim koracima. Tako EU testira i provodi princip demokratske konsolidacije prihvaćajući, zapravo, pristup kontrolne liste (*engl. Check-list*), čime se prikazuje i način na koji Bruxelles gleda na demokratizaciju; to je proces uvođenja i provedbe demokratskih pravila i procedura, a ne stanje koje se dostiže u određenom trenutku i vremenu.

Svojom demokratskom uvjetovanošću Bruxelles dakle služi kao poticaj demokratske konsolidacije određujući službena mjerila u zadovoljavanju političkih uvjeta, ujedno dajući kontinuirani poticaj promjenama na različitim razinama procesa demokratizacije. Učinak političkog pritiska EU na smjer demokratizacije u postkomunističkoj državi može biti narušen selektivnim „preuveličavanjem“ pojedinih političkih problema u odnosu na cjelinu procesa zbog međunarodnih/bilateralnih okolnosti ili pod utjecajem „domaćih“ okolnosti. Pridham (2006) smatra da proces demokratske konsolidacije i proces pristupanja EU nisu nužno istodobni, iako postoji znatna mogućnost da se oni događaju u relativno istom vremenu zbog: očekivanja političke elite da će pristupanje EU donijeti određene koristi, strogih zahtjeva i političkih uvjeta koji stižu iz Bruxellesa, indirektnih političkih učinaka sudjelovanja u političkom sustavu EU, te razmjerno širokih učinaka implementacije europske pravne stečevine i trgovinske povezanosti s europskim tržištem. Međuovisnost modernizacije, državnosti i utjecaja vanjskih aktera, u slučaju riješenog pitanja državnosti, pridonijelo je i pridonosi konsolidaciji bivših komunističkih država.

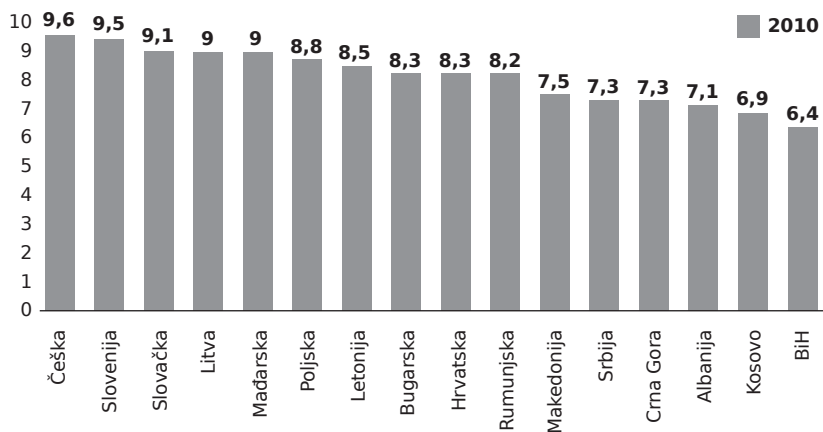
Prema prosjeku BTI indikatora (*engl. Bertelsmann Transformation Index – Bertelsmannov indeks transformacije*⁴) vrijednost sveukupne

4 Indeks transformacije zaklade Bertelsmann daje okvir za procjenu razvoja demokracije i tržišne ekonomije (tzv. indeks statusa) i političkog upravljanja (tzv. indeks upravljanja)

NATAŠA BEŠIREVIĆ
DEMOKRATIZACIJA I EUROPEIZACIJA KAO TEORIJSKI OKVIRI
INSTRUMENTA UVJETOVANOSTI
U „POLITICI PROŠIRENJA“ EUROPSKE UNIJE

konsolidacije u 15 bivših komunističkih država (10 država članica EU, države Zapadnog Balkana) za 2010. godinu prikazana je u grafikonu 1. kroz tzv. indeks statusa, na ljestvici od 1 (najlošija ocjena) do 10 (najbolja ocjena).

Grafikon 1: Sveukupna konsolidacija u novim državama EU i na Zapadnom Balkanu (2010.)

Izvor: prilagođeno iz Bertelsmann Transformation Indeks (2010)

Ljestvica: 8,5-10 = vrlo napredna transformacija, 7-8,5 = napredna transformacija, 5,5-7 = ograničena transformacija, 4-5,5 = vrlo ograničena transformacija, 0-4 = neuspjela ili blokirana transformacija

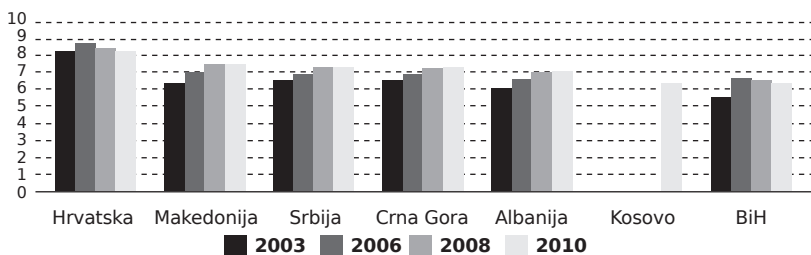
u 128 država svijeta. Indeks statusa je vrijednost koja odgovara prosjeku političke transformacije, koja se mjeri kroz pet političkih kriterija (državnost, politička participacija, vladavina prava, stabilnost demokratskih institucija i politička i socijalna integracija) temeljenih na 18 indikatora, i gospodarske transformacije, koja se mjeri kroz sedam kriterija (socioekonomski razvoj, organizacija tržišnog natjecanja, stabilnost valute i cijena, stanje privatnog vlasništva, organizacija države blagostanja, ekonomske aktivnosti i održivost) organiziranih kroz 14 indikatora.

Od svih država Zapadnog Balkana, BTI kao metodološki najkompleksniji indeks demokratizacije⁵, nudi sljedeću kategorizaciju: Hrvatska je najbolje rangirana zemlja i može se smatrati konsolidiranom državom, no u usporedbi s bivšim komunističkim državama iz petog proširenja nalazi se na samom začelju, te uz Bugarsku i Rumunjsku ne pripada krugu država s vrlo naprednom transformacijom, ponajprije zbog dugoročnih problema vezanih uz vladavinu prava (korupcija i slabost pravosuđa). S iznimkom Kosova i Bosne i Hercegovine, koje imaju ograničenu transformaciju i stoga se mogu smatrati nekonsolidiranim izbornim demokracijama gdje se u budućnosti ne može očekivati demokratska konsolidacija, ostale države imaju naprednu političku i ekonomsku transformaciju prema liberalnoj demokraciji kojima bi članstvo u EU pomoglo u tom procesu. Kad se ovaj grafikon stavi u kontekst perspektive demokratske konsolidacije država Zapadnog Balkana praćenog od 2003. (dakle, dvije godine nakon „lansiranog“ Procesu stabilizacije i pridruživanja) do 2010. kroz indeks statusa prikazanog u grafikonu 2, vidljiva su kolebanja u konsolidaciji demokracije na individualnoj razini svake države. Hrvatska, iako se nalazi u naprednijoj fazi odnosa s EU od ostalih država Zapadnog Balkana, a ujedno se smatra i konsolidiranom demokracijom, od 2006. bilježi inklinaciju u procesu konsolidacije, kao i Bosna i Hercegovina, dok je u ostalim državama Zapadnog Balkana zamijećen napredak u procesu demokratske konsolidacije (Kosovo se ne može komparirati radi nepostojanja prethodnih podataka).

5 Kao i ostalim indeksima demokratizacije, primjerice, Freedomhouseov Indeks političkih prava i građanskih sloboda, ili nešto kompleksniji Freedomhouseov Indeks tranzicijskih nacija (*engl. Nations in transit* – NIT, i ovom bi se indeksu mogle naći slabosti (Zakošek 2009, 55); ovisnost o odabranom putu (status neke države uvelike ovisi o početnim ocjenama kojih se evaluatori teško odriču), statičnost (metoda indeksa ne može obuhvatiti stvarnu dinamiku političkih režima, nego zahvaćaju trenutačno stanje), teleološka perspektiva (promjene se ocjenjuju sa stajališta završene konsolidacije, čime se ne mogu razumjeti uzroci devijacija u odnosu na idealni model), te apstraktnost mjernih instrumenata (univerzalnim je kriterijima katkad teško zahvatiti lokalne specifičnosti).

NATAŠA BEŠIREVIĆ
DEMOKRATIZACIJA I EUROPEIZACIJA KAO TEORIJSKI OKVIRI
INSTRUMENTA UVJETOVANOSTI
U „POLITICI PROŠIRENJA“ EUROPSKE UNIJE

Grafikon 2: Konsolidacija država Zapadnog Balkana kroz BTI indeks statusa država 2003. - 2010.

Izvor: prilagođeno iz Bertelsmann Transformation Index (2003, 2006, 2008, 2010)

Ljestvica: 8,5-10 = vrlo napredna transformacija, 7-8,5 = napredna transformacija, 5,5-7 = ograničena transformacija, 4-5,5 = vrlo ograničena transformacija, 0-4 = neuspjela ili blokirana transformacija

Argumenti koji podupiru tezu da proces demokratske konsolidacije u postkomunističkim državama nije nužno i isključivo vezan uz EU idu u smjeru; a) vremenskog okvira učinka instrumenta uvjetovanosti u fazi „Politike proširenja“ u odnosu na demokratizaciju, jer se smatra da su države Istočne i Srednje Europe uspostavile novi institucionalni okvir prije uspostave političkih uvjeta, b) institucionalnih slabosti, odnosno ograničenja političke uvjetovanosti koja je više bila birokratska, nego isključivo politička i uključivala je već spomenutu *Check-listu* operativnih principa, ali ne i određene modele demokracije, c) isključenosti dijela političke zajednice iz dometa EU, što se ponajprije odnosi na političke stranke koje su izostavljene iz redovitih godišnjih izvješća Europske komisije (iako mogu biti dijelom javnih kritika europskih dužnosnika), d) ovisnosti o političkoj eliti pojedine države koja u potpunosti upravlja procesom pristupanja, što je posljedica intergovernmentalizma kao prevladavajućeg odnosa u tom procesu, te e) izostanak izvještavanja o odnosu građana prema prihvaćanju, implementaciji i potpori demokratskim pravilima i institucijama (vrijednosti kao što su legitimitet, povjerenje u institucije, potpora demokratskoj praksi, sudjelovanje građana u političkom životu države kao neki od indikatora demokratske razvijenosti pojedine države nisu predmetom političke uvjetovanosti Kopenhaških kriterija).

Posljedica tih ograničenja odražava se i na integracijski učinak EU na demokratizaciju bivših komunističkih država. Općenito se smatra, kako tvrdi Pridham (2002), da utjecaj EU na demokratsku konsolidaciju

nije uniformirani proces, ne pojavljuje se unutar jednakog obrasca, niti jednakom brzinom i svakako je dugoročan proces. Ponajprije utječe na institucionalnu razinu i političke elite, potom na razvoj političkih stranka, dok je najmanje vidljiv na razini razvoja medija i civilnog društva, što ovaj autor (2006, 384) povezuje uz političku i pravnu kulturu komunističkog naslijeđa u kojoj je centralna vlast, odnosno država ona koja „vodi igru“ u prihvaćanju i primjeni političkih i zakonskih odluka; od korupcije, zaštite ljudskih i manjinskih prava do reforme pravosuđa. Totalitarni princip socijalne organizacije utjecao je na disfunkcionalnost postkomunističke podjele vlasti; sudska vlast nema razvijene instrumente, edukaciju, resurse niti svijest o tome kako razviti neovisnu ulogu u demokratskom društvu. Socijetalni razvoj najčešće ne slijedi institucionalne reforme.

Ti ograničavajući politički učinci instrumenta uvjetovanosti na demokratsku konsolidaciju mogli bi postati negativan scenarij kod „Politike proširenja“ na države Zapadnog Balkana ako ta politika bude blokirana ili dijelom usporena. Osim usporene demokratske konsolidacije, posljedica može biti otklon političkih elita Zapadnog Balkana od procesa pristupanja, uz još jači proces smanjivanja legitimiteta nacionalnih vlada naspram „širokih masa“, jer uspostava demokratskih institucija ne jamči opstojnost procesa demokratizacije.

Problematicni učinci instrumenta uvjetovanosti prema demokratskoj konsolidaciji u prvom redu vezani su uz birokratizaciju odnosa s Bruxellesom. To se ponajprije odnosi na prilagodbu, prihvaćanje i implementaciju pravne stečevine EU koja institucionalno i proceduralno može utjecati na favoriziranje izvršne u odnosu na zakonodavnu vlast, budući da se pritisak implementacije vrši ponajprije na nacionalne vlade koje nemaju vremena za konzultaciju s parlamentom, niti parlament ima vremena za raspravu i upoznavanje s prijedlozima zakona usklađenim s europskom legislativom koji se prihvaćaju po hitnom postupku. Vrlo se jasno iščitava zadovoljavanje administrativnih prioriteta naspram demokratskih (participativnih) vrijednosti. Problematicna je i prilagodba europskog zakonodavstva domaćoj zakonskoj praksi, budući da europska pravna stečevina bazično slijedi preferencije i iskustvo procedura kod zapadnoeuropskih država članica. Fleksibilnost donekle postoji kod implementacije pravne stečevine, što je predmet pregovaračkih stajališta o tranzicijskim razdobljima.

Proces smanjivanja legitimiteta nacionalnih vlada kod „širokih masa“ posljedica je javnog nepovjerenja prema političkoj eliti, odnosno državnom autoritetu kao naslijeđu komunističkog režima, ali i tranzicijske prakse, odnosno javne svijesti o koruptivnoj praksi političkih elita „nove“ demokracije. Slijedeći Eastonove (1965) pretpostavke o političkom sustavu, političku potporu moguće je razlikovati kroz tri razine; zajednica, vladajući sustav i institucije vlasti. Politička potpora zajednice očituje se u osjećaju nacio-

nalne pripadnosti određenom političkom sustavu reguliranom određenim ustavnim okvirom i temeljni je preduvjet za stvaranje stabilne nacionalne države. Vladajući sustav odnosi se na: normativne vrijednosti političkog sustava što se mjeri stupnjem slaganja s demokracijom kao preferiranim političkim uređenjem; djelovanje vlade u praksi i zadovoljstvom njezina rada te povjerenjem u privatne i javne institucije. Ako je vladajući sustav učinkovit, njegov je učinak u percepciji „širokih masa“ pozitivan uzrokujući povećanje javne potpore prema određenoj političkoj vladavini. I konačno, institucije vlasti uključuju predstavnike aktualne političke elite, izabrane političare, predsjednika vlade i države. Istraživanja „Life in Transition“ koja provodi Europska banka za obnovu i razvoj (*engl. European Bank for Reconstruction and Development – EBRD*) u 29 postkomunističkih država i pet država Zapadne Europe pokazala su da je potpora prema demokraciji i slobodnom tržištu u svim promatranim državama, uključujući Zapadni Balkan pala u posljednje četiri godine (usporede li se podatci iz 2006. i 2010.). No, iznimka su Bugarska i države Zajednice neovisnih država – ZND (koju čine jedanaest bivših sovjetskih republika). Činjenicu drastične promjene prema političkom sustavu demokracije i slobodnog tržišta u razdoblju obilježenom globalnom financijskom krizom Europska banka za obnovu i razvoj tumači fenomenom „okretanja od postojećeg stanja stvari“, odnosno oni građani koji su živjeli u „slobodnijem“ društvu okreću se protiv vrijednosti tog društva, dok građani u autoritarnom sustavu, koji je karakterističan za države ZND-a, postaju veći zagovaratelji demokracije. U obama slučajevima građani ekonomsku krizu poistovjećuju s vladajućim političkim sustavom i političkim učincima institucija vlasti, vjerujući kako je aktualna vlast svojim (ne)djelovanjem djelomično pridonijela ekonomskoj krizi. Ta kretanja i obrazloženja podupiru i istraživanja Memolija i Vassallo (2009) koji ističu kako je upravo ekonomska situacija (ekonomska i financijska stabilnost, sigurnost zaposlenja i radni uvjeti) varijabla koja najjače definira građanski stav prema demokratskom procesu; ako djelovanje vlade ne zadovoljava njihova očekivanja, politička i institucionalna potpora pada. Studije su pokazale da u slučaju ekonomske stabilnosti građani optimističnije gledaju na demokratski politički sustav i institucije vlasti. Pritom treba razlikovati dvije temeljne vrste potpore koju građani imaju prema političkom sustavu: jedna je tzv. difuzna potpora lojalnosti i odanosti prema vlastitoj državi (pitanje identiteta), nevezano uz „vladajuću garnituru“, dok je druga specifična potpora koja se temelji na ispunjavanju zahtjeva ili stupnju zadovoljstva političkim ishodima institucija vlasti. Imajući na umu tu podjelu, moguće je razumjeti zašto difuzna potpora (nacionalni ponos) može biti visoka, dok je specifična potpora (prema djelovanju određene političke elite kroz povjerenje prema javnim institucijama) iznimno niska. Kako navode Memoli i Vassallo (*ibid.*),

nacionalni ponos i emotivna privrženost vlastitoj državi kod država (potencijalnih) kandidatkinja mogu biti iznimno visoki, dok je situacija s povjerenjem u javne institucije posve drukčija. Kako argumentira Merkel (2011, 408), erozija ili niska razina povjerenja u pravila pravne države u sebi dugoročno skrivaju potencijal destabilizacije demokracije, jer povjerenje u pravnu državu smjera na središnje područje demokratske legitimnosti.

Osim ekonomskih varijabli, na potporu demokratskom političkom sustavu i institucijama vlasti utječe, kako ističu ovi autori, politički dijalog političkih elita i „širokih masa“. Participacija građana u demokratskom procesu može dovesti do građanskih i političkih inicijativa i potpore odluka donesenih od strane vladajućih, što su relevantne varijable u potpori demokratskom sustavu. Isključiva okrenutost rješavanju ekonomskih problema dugoročno gledajući može štetiti demokratizaciji novih demokracija, jer bez demokratske prakse i građanske uključenosti demokratska održivost postaje upitnom. Taj razdor političkog kredibiliteta može se povećati favoriziranjem izvršne naspram zakonodavne vlasti tijekom pristupnog procesa od strane EU, što na Zapadnom Balkanu korelira s početkom „Politike proširenja“ EU. Taj razdor između političke elite i „širokih masa“ uzrokovan političkom uvjetovanošću EU izbjegava se u slučaju, kako tvrdi Pridham (2006, 393), ignorancije, odnosno neznanja javnog mnijenja o realnosti europskih integracija i posljedicama ulaska u EU. Ukratko, što je Europska unija udaljenija od konkretne priče o članstvu, što je apstraktnije prisutna u svijesti građana te ako se ne povezuje s „bolnim rezovima i reformama koje od države traži Bruxelles“, to je veća mogućnost da se izvršna vlast „ne udalji od naroda“. Takav višegodišnji trend može se objasniti i iskustvom iz prošlih proširenja koje je pokazalo da države koje se približavaju priključenju EU postaju sve svjesnije problematičnih reformi koje se od njih očekuju, čime građani Europsku uniju promatraju kroz kritičku percepciju. To su pokazali i podatci iz Petog proširenja kad je u svim državama pristupnicama od svibnja 2003. do svibnja 2004. zabilježen pad potpore Europskoj uniji od 53% na 43%.⁶

Utjecaj Europske unije svakako je usmjeren prema promociji demokratske konsolidacije, bilo izravno kroz instrument uvjetovanosti ili neizravno kroz veći angažman novih demokracija u institucijama i procedurama donošenja odluka na europskoj razini, no politički učinak EU na demokratizaciju postkomunističkih država ograničen je internim prilikama. Kako ističe Pridham (2006, 394), demokratizacijski putovi, ustavnopravni okviri i formalne strukture tih država razvili su ranih devedesetih, stoga je na Europskoj uniji bilo da osigura kontinuiranu stabilnost

6 O tome više u: Eurobarometer, 2004: *Public opinion In the Candidate Countries*, dostupno na: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb61/eb61_en.pdf

demokratskih institucija, vladavine prava, političkog pluralizma i zaštite manjina. Ono čemu pristupno razdoblje u procesu demokratizacije bivših komunističkih država pridonosi jačanje je međunarodnog položaja i institucionalnog okvira koji otežava mogućnost povratka u totalitarne, općenito nedemokratske procese. Između pozitivnih i negativnih učinaka instrumenta uvjetovanosti na demokratsku konsolidaciju postkomunističkih država stoji tzv. integracijska zamka, posebice primjenjiva za države Zapadnog Balkana koje je Međunarodna komisija o Balkanu (*engl. International Commission on the Balkans*⁷) sumirala riječima (2005, 12): „Regija ne može ostvariti prosperitet i stabilnost izvan procesa europskih integracija, no istodobno je posve jasno da disfunkcionalne države i protektorati koji karakteriziraju regiju sprječavaju uključivanje Balkana u europske tokove. *Status quo* je problem jer blokira put prema priključenju u EU“. U tom smislu, svako usporavanje procesa proširenja Europske unije na Zapadni Balkan znači slabljenje procesa demokratizacije u regiji. No, kao što ističe Merkel (2011, 419), demokratizacija i promjena režima ponajprije su unutarnji procesi, društva i političke režime ponajprije transformiraju „unutarnji akteri“. Država i društvo ne mogu se održivo demokratizirati bez njih ili protiv njih. No, transformacija sustava u demokraciju može se inicirati, poduprijeti, promicati i izvana.

EUROPEIZACIJA KAO TEORIJSKI OKVIR UVJETOVANOSTI U FAZI „POLITIKE PROŠIRENJA“

Treba naglasiti kompleksnost problematike konceptualizacije pojma europeizacije, budući da ne postoji jedinstveno prihvaćena definicija koncepta, a mnogi autori europeizaciju definiraju na različite načine i u različitim kontekstima. Opseg ovog rada ne dopušta cjelovit pregled literature o europeizaciji te će se stoga teorijski okvir zadržati na radovima najznačajnijih autora iz ovoga područja, kao i na konceptualizaciji i definicijama koje smatram relevantnim za politički utjecaj instrumenta uvjetovanosti u fazi „Politike proširenja“ prema državama Zapadnog Balkana. Ovaj rad prihvaća stajalište da europeizacija u nekoj državi počinje procesom europskih integracija, što na razini Zapadnog Balkana korelira s pokretanjem Procesu stabilizacije i pridruživanja 1999. godine. U najširem smislu europeizacija se može konceptualizirati na pet načina (Olsen 2003, 333-335):

7 Riječ je o inicijativi nastaloj u travnju 2004. pod pokroviteljstvom uglednih američkih, belgijskih i njemačkih fondacija s ciljem razvoja vizije integracije Jugoistočne Europe u EU i ostale međunarodne strukture na temelju preporuka 17 međunarodno priznatih donositelja političkih odluka (bivši premijeri, ministri, predsjednici država i međunarodnih fondacija) pod predsjedanjem bivšeg talijanskog premijera Giuliana Amata. Njihov dvogodišnji rad rezultirao je studijom koja je dostupna na: www.balkan-commission.org

i. kao teritorijalna ekspanzija granica EU, odnosno proces proširenja; ii. kao institucionalizacija na razini EU, odnosno razvoj europskih institucija upravljanja; iii. kao izvoz europskih modela političke organizacije i upravljanja izvan granica Europe; iv. kao jačanje 'projekta' europske integracije, odnosno političkog cilja stvaranja ujedinjene i politički jake Europe; v. kao prodiranje institucija EU i njihov utjecaj na nacionalne i subnacionalne sustave upravljanja. Većina literature o europeizaciji analizira upravo posljednju kategoriju pojma, odnosno odnose i utjecaje između EU i njezinih država članica, s naglaskom na *top-down* perspektivu. U tom kontekstu, literatura je uglavnom fokusirana na način na koji se države članice transformiraju slijedom članstva u EU, a proces europeizacije konceptualiziran je kao stalna interakcija između nacionalne i supranacionalne (europske) razine, s državama članicama EU kao kreatorima, odnosno subjektima, kao i objektima stvaranja politika (engl. *policy-makers* i *policy-takers*).

Hix i Goetz (2000, 27) prikladno definiraju europeizaciju kao "proces promjena u nacionalnim institucionalnim i političkim praksama koje su posljedica europske integracije." No, nasuprot toj razmjerno uskoj definiciji, Ladrech (1994, 69) upućuje na širi aspekt koncepta te u njega uključuje normativne elemente i strateško okruženje, smatrajući da je europeizacija proces u kojem "politička i ekonomska dinamika EZ postaju dijelom organizacijske logike nacionalnoga političkog sustava". Najcitiranija definicija europeizacije je ona Radaellijeva (2000, 4), čija se konceptualizacija europeizacije odnosi na "proces konstrukcije, difuzije i institucionalizacije formalnih i neformalnih pravila, procedura, *policy* paradigmi, stilova, načina funkcioniranja te zajedničkih vjerovanja i normi koji se najprije definiraju i konsolidiraju pri stvaranju odluka EU, a tada se inkorporiraju u logiku domaćih diskursa, identiteta, političkih struktura i javnih politika." Kao odgovor na pitanje što se europeizira i do koje granice, Radaelli (2004, 7-16) radi distinkciju između aspekta europeizacije političkih sadržaja, odnosno javnih politika i aspekta europeizacije domaćih političkih struktura, u koje ubraja institucije, javnu administraciju, odnos između centralnih i regionalnih vlasti, pravni sustav, strukture reprezentacije (stranačke sustave i grupe za pritisak) te kognitivne i normativne strukture. Važnost Radaellijeve definicije jest u tome da ona ne naglašava samo određene aspekte europeizacije političkog sustava, nego uključuje i normativne aspekte. Utjecaj EU na domaće strukture ne promatra se izravno s aspekta ekonomske, pravne ili institucionalne transformacije, odnosno formalne prilagodbe EU. Normativan aspekt europeizacije je u pozadini svih spomenutih procesa, odnosno oni se ne mogu analizirati neovisno o načinu na koji se formalne i neformalne strukture, politike, procedure, paradigme, stilovi, diskursi, vjerovanja, identiteti i norme *internaliziraju*

na nacionalnoj razini te na taj način oblikuju i mijenjaju diskurse, identitete, političke strukture i javne politike. Upravo je spomenuta internalizacija ono što razlikuje normativan od ostalih formalnih aspekata europeizacije, pri čemu su svi aspekti europeizacije međuvršni. Kako navodi Grabbe (2002), Radaellijeva definicija upravo naglašava važnost promjena u logici političkog ponašanja, što je koristan način razlikovanja učinaka europeizacije od ostalih procesa u postkomunističkom političkom kontekstu. U tom je smislu korisno naznačiti što nije europeizacija; europeizacija nije teorija o proširenju EU, budući da se proces proširenja bavi logikom zašto se širi EU i zašto se države kandidatkinje žele pridružiti EU, dok se europeizacija bavi učincima procesa. Europeizaciju također treba razlikovati od egzogenog procesa globalizacije i endogenih faktora postkomunističke tranzicije. U praksi, učinci europeizacije, globalizacije i tranzicije se isprepleću, budući da se događaju kontinuirano i istodobno.

Europeizacija u kontekstu zemalja u tranziciji, odnosno država kandidatkinja EU ima znatno drukčija obilježja u odnosu na europeizaciju „starih“ država članica. U tom kontekstu riječ je o „izvozu“ europeizacije, odnosno europeizaciji kao instrumentu „Politike proširenja“ EU. Europeizacija zemlje u tranziciji i država kandidatkinja predstavlja konceptualni okvir koji povezuje integraciju u EU i tranziciju. Štoviše, proces modernizacije i transformacije političkoga, ekonomskog, pravnog i normativnog sustava potencijalnih i država kandidatkinja, kao uvjeta za njihovo članstvo u EU, toliko je povezan s njihovom europeizacijom da je hipoteza ovog rada da ta dva procesa nisu samo povezana, nego i međusobno uvjetovana. Europeizaciju tranzicijskih zemalja Harris (2004, 186) definira kao “proces transformacije domaćih struktura države putem europskih normi, okvira i pravila.” Treba naglasiti da su domaće strukture države ovdje definirane u najširem smislu, obuhvaćajući formalne i neformalne elemente, budući da su institucionalni, politički, sociokulturni i normativni aspekti europeizacije usko povezani. Kao odgovor na pitanje koji su efekti europeizacije, Börzel i Risse (2002, 10-11) upućuju na tri stupnja domaćih promjena: apsorpciju, prilagodbu (*engl. accommodation*) i transformaciju. Bitna razlika odnosi se na stupanj domaćih promjena: apsorpcijom zemlje inkorporiraju europske politike ili ideje i prilagođavaju im svoje institucije, no postojeći sadržaji, politike, procesi i institucije ne mijenjaju se supstancijalno te je stoga stupanj domaćih promjena nizak. Prilagodboom se postiže umjeren stupanj domaćih promjena, budući da se države prilagođavaju pritisku EU adaptirajući postojeće procese, politike i institucije, ali bez promjene svojih temeljnih obilježja i pozadinskih značenja, odnosno ideja, paradigmi i normi. Drugim riječima, postoji umjeren stupanj promjena, međutim normativan aspekt europeizacije još uvijek ne postoji. Treći je stupanj transformacija koja uključuje potpuno mijenjanje postojećih sadržaja, politika, procesa i institucija na način da se iz temelja mijenjaju

i njihova esencijalna obilježja i pozadinska značenja, paradigme i norme. Stupanj domaće promjene je visok te je stoga vidljivo da samo treći stupanj potpune transformacije pretpostavlja postojanje normativnog aspekta europeizacije.

Nameće se i pitanje kojim mehanizmima EU utječe na europeizaciju država kandidatkinja, posebice na trima razinama: na europeizaciju političkih procesa (*politics*), političkih sadržaja (*policy*) i političke zajednice (*polity*). Grabbe (2001, 1020) navodi pet kategorija mehanizama koje EU koristi kao instrumente promjene i uvjetovanosti tijekom procesa pristupanja EU. Prvi je pružanje modela pravnih i institucionalnih okvira koji se trebaju postići, što odgovara harmonizaciji s pravnim sustavom EU, odnosno „pretvaranju“ *acquis communautaire* u nacionalni pravni sustav i njegovoj implementaciji. Taj je model temeljno žarište pretpristupnog procesa za države kandidatkinje, jer one trebaju prihvatiti cjelokupnu pravnu stečevinu EU, čime se nalaze pod jednakim pritiskom kao i stare države članice u prihvaćanju politika i institucionalnih modela koje trebaju „downloadirati“ s europske razine. No, za razliku od država članica, one ne mogu prilagoditi zakonodavnu stečevinu svojim preferencijama, ne mogu se buniti, niti prigovarati ako se neka od politika ne uklapa u unutarnju strukturu ili domaće javne politike. Manevar za implementaciju iznimno je mali, budući da se trebaju dokazati kao potencijalne države članice, čime postaju „potrošači“, a ne „proizvođači“ učinaka procesa donošenja odluka unutar EU-a. Ta metoda ide i dalje, gdje se od država kandidatkinja traži prihvaćanje direktiva koje nisu dio obveznog *acquisa* za pretpristupni proces (primjerice, kod socijalne politike), a taj odnos potiče i same kandidatkinje da od EU traže „dobre modele“ politika, iako za mnoge ne postoji propisano zakonodavstvo. Razlog takvom ponašanju političke elite je legitimnost; prema EU kako bi se dokazala kao relevantan partner u budućoj zajednici i prema vlastitim građanima kojima dokazuju kako su na razini EU priznat i ozbiljan akter. No, učinak tog modela iznimno je ograničen, budući da ponajprije ovisi o domaćem političkom kontekstu i o javnoj politici EU koja se „usvaja“. Budući da EU nema jedinstveni model „dobrog upravljanja“, moguće su različite interpretacije o pojedinim modelima primjene određene javne politike. No, kao smjernica EU u uspostavi institucionalne strukture služi neformalni radni dokument Komisije iz rujna 2000., u kojem su spomenute administrativne strukture i institucije potrebne za implementaciju pravne stečevine EU. Taj mehanizam jasno pokazuje kako su politike oblikovane za države Istočne i Srednje Europe ponajprije bile namijenjene ekonomskoj, a ne i političkoj tranziciji, što je EU omogućavalo fleksibilnost u odlučivanju koja će država postati spremnom za punopravno članstvo i kad. Drugi je mehanizam pružanje novčane i tehničke pomoći, s ciljem poticanja transferiranja modela EU u nacionalne sustave. Taj je mehanizam

iznimno značajan (kroz implementaciju programa i fondova ili kroz bilateralne programe država članica), jer olakšava implementaciju pojedinih segmenata uvjetovanosti, uz pomoć izgradnji institucija. Time EU ujedno izravno utječe na stvaranje novih vladinih struktura i procedura nužnih za primanje i raspodjelu sredstava. Sveukupno, u razdoblju 2000. – 2006. za deset država kandidatkinja/novih država članica izdvajano je oko 3 milijarde godišnje, kroz sva tri dostupna fonda, da bi ta cifra nakon priključenja narasla na 17,3 milijarde eura godišnje. Treće, postavljanje mjerila (*benchmarking*) i nadgledanje njihova ispunjavanja (*monitoring*) bitan su element uvjetovanosti za pristupanje. Ono što oblikuje implementaciju ove forme uvjetovanosti jesu Pristupna partnerstva (prvi put su se pojavili 1998.), dokumenti koji državama kandidatkinjama definiraju kratkoročne i dugoročne prioritete u pripremama za pristup Europskoj uniji. Na temelju političkog dogovora Vijeće prihvaća Odluku o načelima, prioritetima i uvjetima sadržanim u Pristupnom partnerstvu što ga predlaže Europska komisija, a prihvaća Europski parlament. Pristupno partnerstvo glavni je instrument pretpristupne strategije države kandidatkinje i EU-a (proces koji je definiralo Europsko vijeće u Luxembourg 1997.), a sastoji se od određivanja prioriteta i financijske pomoći te pripreme za pregovore. Tim se partnerstvom zajednički određuju kratkoročni (1 – 2 godine) i srednjoročni (3 – 4 godine) prioritete na putu k punopravnom članstvu. Napredak u provedbi prioriteta redovito prati Europska komisija kroz izvješća o napretku. Kritike usmjerene prema Partnerstvu tiču se nejasno definiranih ciljeva, koje su pobrojane na normativnoj razini (poboljšanje treninga, povećanje kapaciteta itd.), bez detaljno izrečenih preferencija. Četvrto, savjetodavna uloga i *twinning* (pomoć državnih službenika iz država članica u sektoru javne administracije koja se počela primjenjivati od 1999.) pridonose izravnom utjecaju administrativnih tijela i aktera EU na domaće administrativne strukture pomažući im da udovolje zahtjevima punopravnog članstva učeći iz iskustva država članica. Problem te mjere jest nemogućnost kontrole stručnjaka i savjetnika od strane EU, čime se postiže difuzan učinak na javnu administraciju države kandidatkinje, budući da su službenici često opterećeni administrativnom kulturom države iz koje dolaze. Konačno, kao najefikasniji instrument uvjetovanosti i poticanja promjena, Grabbe navodi uvjetovanost daljnjih stadija pregovaračkog procesa prethodno ispunjenim uvjetima (*gate-keeping*). Prema njezinu mišljenju, EU je trebalo cijelo desetljeće kako bi razvila ovaj instrument, budući da nakon predstavljanja Kopenhaskih kriterija, kako je već napomenuto, nije bilo jasno što točno treba ispuniti i što će time kandidatkinja dobiti. Na Europskom vijeću u Helsinkiju 1999. jasno je naznačeno kako je ispunjavanje uvjeta o demokraciji i ljudskim pravima preduvjet za početak pregovora, što je testirano na Turskoj 1999., Bugarskoj i Rumunjskoj 2000. Ovime se označava početak ciljanog

korištenja instrumenta uvjetovanosti u „Politici proširenja“: izravna povezanost između ispunjavanja konkretnih kriterija i izravne koristi u pretpriputnom procesu.

Iz navedenih mehanizama europeizacije uočljive su bitne razlike europeizacije potencijalnih kandidatkinja i država kandidatkinja u odnosu na europeizaciju postojećih EU članica. Za razliku od stalne interakcije između nacionalne i supranacionalne (europske) razine, odnosno dvostruke prirode procesa europeizacije (*bottom-up* i *top-down*) kod postojećih članica, države u tranziciji karakterizira gotovo isključivo *top-down* perspektiva, tj. asimetričnost procesa i jednodimenzionalnost dijaloga između aktera (kandidatkinje nemaju utjecaja na stvaranje *acquisa*, institucije EU postavljaju kriterije i evaluiraju njihovo ispunjenje). Drugim riječima, odlika procesa jest da kandidatkinje nisu „proizvođači“, nego „konzumenti“ europeizacije (Papadimitriou 2002, 7). Pritom treba naglasiti da je europeizacija u konačnici interni proces te stoga podrazumijeva interne promjene, no poticaji za te promjene su eksterni, a eksterni je i princip nagrada i kazni za njihovo uspješno izvršenje ili opstrukciju.

Potencijal članstva u EU služi kao poticaj za transformaciju i europeizaciju država potencijalnih kandidatkinja i država kandidatkinja te je europeizacija proces koji započinje znatno prije članstva u EU. Uvjetovani pristup EU ima ključnu ulogu, odnosno glavni je instrument europeizacije, s posebnim naglaskom na političku uvjetovanost. Interna borba za demokraciju bila je snažno obilježena demokratskom uvjetovanošću EU, koja je predstavljala osnovno obilježje odnosa s EU do stupanja u članstvo. Utjecaj EU na demokratizaciju putem mehanizma političke uvjetovanosti i „izvoza“ europeizacije doveli su do internalizacije duboko ukorijenjenih europskih normi i sustava vrijednosti te time do ubrzanja internih reformi. No, normativna europeizacija je puno dugotrajniji i osjetljiviji proces od samoga formalnog ispunjavanja Kopenhaških kriterija te samim ulaskom u EU taj proces nipošto ne završava. Europeizacija, osobito normativan aspekt europeizacije, usko je isprepletena s demokratizacijom i demokratskom konsolidacijom, štoviše ta dva procesa nisu samo povezana, nego i međusobno uvjetovana.

ZAKLJUČAK

Budući da su europske integracije na području Zapadnog Balkana ishodište europeizacije koja je usko isprepletena s demokratizacijom i demokratskom konsolidacijom, štoviše ta dva procesa nisu samo povezana, nego i međusobno uvjetovana, rad je ukratko predstavio koncept demokratizacije kao željenog političkog ishoda i vanjskopolitičkog cilja svih strategija/akcija koje je EZ/EU poduzela u „Politici proširenja“, te teorijski

okvir europeizacije koja je prisutna od početka europskih integracija, što na Zapadnom Balkanu korelira s početkom Procesa stabilizacije i pridruživanja. Svojom demokratskom uvjetovanošću Bruxelles, dakle, služi kao poticaj demokratske konsolidacije određujući službena mjerila u zadovoljavanju političkih uvjeta, ujedno dajući kontinuirani poticaj promjenama na različitim razinama procesa demokratizacije. Proces demokratske konsolidacije i proces pristupanja EU nisu nužno istodobni, iako postoji znatna mogućnost da se oni događaju u relativno istom vremenu zbog očekivanja političke elite da će pristupanje EU donijeti određene koristi; strogih zahtjeva i političkih uvjeta koji stižu iz Bruxellesa; neizravnih političkih učinaka sudjelovanja u političkom sustavu EU te razmjerno širokih učinaka implementacije europske pravne stečevine i trgovinske povezanosti s europskim tržištem. Međuovisnost modernizacije, državnosti i utjecaja vanjskih aktera, u slučaju riješenog pitanja državnosti, pridonosi konsolidaciji bivših komunističkih država.

Svako usporavanje procesa proširenja Europske unije na Zapadni Balkan znači slabljenje procesa demokratizacije u regiji. No, demokratizacija i promjena režima ponajprije su unutarnji procesi, društva i političke režime ponajprije transformiraju „unutarnji akteri“. Država i društvo ne mogu se održivo demokratizirati bez njih ili protiv njih. Vanjski akteri ne mogu potaknuti demokratizaciju i dovesti do stabilnih političkih poredaka ako snažni unutarnji politički akteri ne „upravljaju“ elementima državnosti i modernizacije. Ako unutarnji akteri ne upravljaju tim procesima, a vanjski akteri vanjski uvjetovanu demokratizaciju, nužno dolazi do protektorata koji ograničava suverenost nacionalne države i koji najčešće dugoročno predstavlja nestabilan režim. ¶

LITERATURA

- Avery, G., 2009: *Uses of Time in the EU's Enlargement Process*, Journal of European Public Policy, (16) 2, 256-269.
- Borislavova Spendzharova, A., 2003: *Bringing Europe In? The Impact of EU Conditionality on Bulgarian and Romanian Politics*, Southeast European Politics, (4) 2-3, 141-156
- Börzel, T. A. i Risse, T., 2000: *When Europe Hits Home: Europeanization and Domestic Change*, European Integration online Papers (EIoP), (4) 15, dostupno na: <http://eiop.or.at/eiop/texte/2000-015a.htm>
- Dahl, R. A., 1989: *Democracy and its Critics*, Yale University Press, New Haven
- Easton, D., 1965: *A Systems Analysis of Political Life*, Wiley, New York

- European Bank for Reconstruction and Development, 2011: *Transition Report 2011: Crisis in Transition: The People's Perspective*, London
- European Council, 1993: *European Council in Copenhagen: Presidency Conclusions*, 21–22 June, dostupno na: http://www.europarl.europa.eu/summits/copenhagen/default_en.htm
- Grabbe, H., 2001: *How does Europeanization affect CEE Governance? Conditionality, Diffusion and Diversity*, *Journal of European Public Policy*, (8) 4, 1013-1031
- Grabbe, H., 2002: *Europeanization Goes East: Power and Uncertainty in the EU Accession Process*, u: Featherstone, K. i Radaelli, C., (ur.), *The Politics of Europeanization*, Oxford University Press, Oxford
- Grabbe, H., 2006: *The EU's Transformative Power: Europeanization through Conditionality in Central and Eastern Europe*, Palgrave Macmillan, Basingstoke
- Grugel, J., (ur.), 1999: *Democracy Without Borders: Transnationalization and Conditionality*, Routledge, London
- Grugel, J., 2003: *Democratisation: A Critical Introduction*, Palgrave, New York
- Harris, E., 2004: *Europeanisation of Slovakia*, *Comparative European Politics*, (2), 185-211
- Hix, S. i Goetz, K., 2000: *Introduction: European Integration and National Political Systems*, *West European Politics*, (23) 4, 1-26
- Huntington, S. P., 1997: *After Twenty Years: The Future of the Third Wave*, *Journal of Democracy*, (8) 4, 3-12.
- Huntington, S., 1991: *The Third Wave: Democratisation in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman
- International Commission on the Balkans, 2005: *The Balkans in Europe's Future*, Centre for Liberal Strategies, Sofija, dostupno na: <http://www.becei.org/DOKUMENTI/Report.pdf>
- Ladrech, R., 1994.: *Europeanization of Domestic Politics and Institutions: the Case of France*, *Journal of Common Market Studies*, (32) 1, 69-88.
- Linz, J.J. i Stepan A., 1996: *Problems of Democratic Transitions and Consolidation: South America, Southern Europe and Post-Communist Europe*, John Hopkins University Press, Baltimore
- Mainwaring, S., 1989: *Transitions to Democracy and Democratic Consolidation: Theoretical and Comparative Issues*, Kellogg Institute Working Paper No. 130, Kellogg Institute - the University of Notre Dame, dostupno na: <http://www.nd.edu/~kellog/WSP/130.pdf>
- Malová, D. i Rybář, M., 2003: *The European Union's policies towards Slovakia: carrots and sticks of political conditionality*, u: Rupnik, J. i Zielonka, J. (ur.), 2003.: *The Road to the European Union - Volume 1 - The Czech and Slovak Republics*, Manchester University Press, Manchester and New York, 98-113

- Memoli, V. i Vassallo, F., 2009: Democracy Support in EU Candidate Countries: a Reality Check, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, (11) 2, 157-178.
- Merkel, W., 2011: *Transformacija političkih sustava*, Biblioteka Politička misao, Zagreb
- Olsen, J. P., 2003: *Europeanization*, u: Cini, Michelle (ur.), 2003.: *European Union Politics*, Oxford University Press, Oxford, 333-348.
- Papadimitriou, D. G., 2002: *Exporting Europeanisation: EU enlargement, the twinning exercise and administrative reform in Eastern Europe*, European Consortium for Political Research – Joint Sessions, Turin, 22-27 April 2002
- Parrott, B., 1997: Perspectives on Postcommunist Democratisation, u: Derwisha, K. i Parrott, B., (ur.), *Democratization and Authoritarianism in Postcommunist Societies 2: Politics, Power, and the Struggle for Democracy in South-East Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1-40.
- Potter, D., 1997: Explaining Democratisation, u. Potter D., Goldblatt D., Kiloh, M. i Lewis, P., (ur.), *Democratisation*, Polity Press & Open University, Cambridge
- Pridham, G., 2002: *EU Enlargement and Consolidating Democracy in Post-Communist States - Formality and Reality*, *Journal of Common Market Studies*, (40) 5, 953-73.
- Pridham, G., 2006: *European Union Accession Dynamics and Democratization in Central and Eastern Europe: Past and Future Perspectives*, *Government and Opposition*, (41) 3, 373-400.
- Radaelli, C. M., 2000: *Whither Europeanization? Concept stretching and substantive change*, *European Integration online Papers (EIoP)*, (4) 8, dostupno na: <http://eiop.or.at/eiop/texte/2000-008a.htm>
- Schimmelfennig, F. i Sedelmeier, U., 2004: *Governance by Conditionality: EU Rule Transfer to the Candidate Countries of Central and Eastern Europe*, *Journal of European Public Policy*, (11) 4, 661-679.
- Schumpeter, J., 1976: *Capitalism, Socialism, and Democracy*, Allen and Unwin, London
- Stokke, O., 1995: *Aid and Political Conditionality*, Frank Cass, London
- Zakošek, N., 2009: Dinamika promjena: koliko se razlikuju rezultati transformacije u postjugoslavenskim državama?, u: Grunther-Dečević, M. i Mujagić, N. (ur.); 1989. – 2009. *Godine prevrata: početak inkluzije ili ekskluzije?*, Fondacija Heinrich Boll, Ured za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 53-61.

INTERNETSKI IZVORI

<http://www.bertelsmann-transformation-index.de/en/>

SUMMARY

European integration in the Western Balkans is the starting point of europeanisation that is closely intertwined with the process of democratisation and democratic consolidation; those two processes are interconnected and conditioned. This paper presents concept of democratisation as wanted political outcome of the EU Enlargement policy and theoretical frame of europeanisation as international dimension of democratisation, i.e. one of the EU external relations' objectives. As it argued; those processes are inherent from the beginning of the European integration in the Western Balkans that strongly correlated with Stabilisation and Association Process (SAP). With its democratic conditionality European Union serves as main impulse and initiative of democratic consolidation determining official benchmarks in fulfilling political (Copenhagen) criteria and encouraging changes on different levels of democratisation process. Interdependence of modernisation, statehood development and influence of external actors, in a case of resolved nation-building question, increases the consolidation of former real-socialist countries in the Western Balkans.

KEY WORDS: European Union, Western Balkans, europeanisation, democratisation, instrument of political EU conditionality

RAZLIKA IZMEĐU PRAVDE I LEGITIMNOSTI KAO OSNOVA ZA TUMAČENJE ROLSOVOG *PRAVA NARODA*

*Veljko Dubljević*¹

SAŽETAK

Članak predstavlja razmatranje Rolsovog koncepta međunarodnih odnosa i analizira pitanja koja su uzrok spornih tumačenja među liberalnim misliocima. Autor polazi od premise da je razlika između pravde i legitimnosti ključna, te da može da objasni većinu spornih mesta, kao i osnovnu nameru i domete Rolsovog učenja. Takođe, tvrdi se kako razlika između „razložnog“ i „pristojnog“, koja je značajna promena u njegovoj koncepciji prava naroda, predstavlja direktan odgovor na Habermasovu kritiku. Autor zaključuje razmatranjem koncepta realističke utopije i izmirenja sa društvenim svetom, i tvrdi da je Habermasova koncepcija „skromnije“ uloge filozofije u modernom društvu u velikoj meri uticala na nastanak i razvoj Rolsovih novih ideja.

KLJUČNE REČI: Rols, Pravda, Legitimnost, Pravo naroda, Habermas

¹ Autor je saradnik Internationales Zentrum für Ethik in den Wissenschaften (IZEW), Univerzitet u Tübingenu (Tübingen)

Rolsovo stanovište o međunarodnim odnosima je čest predmet kritika.² Prvi tip kritika polazi od premise da je ispravan nivo analize globalan, a ne puko međunarodni. Prema nekim kritičarima, Rols podrazumeva zastarelo stanovište o odnosima između država i ignoriše značajne međupovezanosti – u prvom redu odnose globalne saradnje i prisile. Drugi tvrde da je njegov pristup loš jer narodi mogu trpeti nepovoljne uslove ne samo zbog lokalnih faktora, već i zbog nepovoljnih uslova u osnovnoj strukturi globalnog društva.

Drugi vid kritika tvrdi da Rolsova teorija ima pogrešan fokus na narode i odnose među njima, umesto na pojedince. Neki misle da koncept naroda nije dovoljno jasan ili značajan da bi poslužio za potrebe *Prava naroda*. Drugi smatraju da su Rolsovi razlozi za prihvatanje socio-ekonomskih nejednakosti među narodima neubedljivi.

Rolsovo teorijsko opravdanje ljudskih prava je takođe meta napada, i taj aspekt predstavlja osnovu za treći vid kritika. Po nekima, nejasno je zašto pravo naroda zahteva samo skraćenu listu ljudskih prava, i isto tako, zašto bi neliberalni narodi uopšte prihvatili ljudska prava na listi. Drugi smatraju da je Rols napravio kobnu grešku zato što nije uključio punu listu demokratskih prava.

Četvrti tip kritika ukazuje na Rolsov navodni konzervativizam. Prema nekima, Rols uvažava kulturni pluralizam, ali po cenu zapostavljanja legitimnih razlika među pojedincima. Drugi tvrde da Rolsovo pravo naroda ne nudi nista drugo nego *modus vivendi* sa opresivnim režimima, ili da ne postoji takav entitet kao „pristojna konsultativna hijerarhija“ u stvarnosti – već samo opresivni nedemokratski režimi.³

2 Iako je nemoguće dati sveobuhvatnu listu kritika, među značajnije treba ubrojati sledeće: Baynes, Kenneth: Discourse ethics and the political conception of human rights, in *Ethics and Global Politics*, Vol. 2, No. 1(2009), str. 1-21; Beitz, Charles R.: Rawls's Law of Peoples, *Ethics*, 110 (2000): str. 669-696; Dallmayr, Fred: The Law of Peoples and the Laws of War, *Peace Review* 16:3, September 2004, str. 269-277; Forst, Rainer: Towards a Critical Theory of Transnational Justice, in *Metaphilosophy*, Vol. 32 (2001), Nos. 1/2, str. 160-179.; Hinsch, Wilfried: Global Distributive Justice, *Metaphilosophy*, vol. 32(2001), No. 1/2, str. 58-78; Moon, Donald J.: Rawls and Habermas on Public Reason: Human Rights and Global Justice, *Annual Review of Political Science*, 6 (2003): str. 257-74; Nussbaum, Martha C.: Beyond the Social Contract: Toward Global Justice, *The Tanner Lectures on Human Values*, Salt Lake City, 2002; O'Neill, Onora: Agents of Justice, *Metaphilosophy*, vol. 32, Nos. 1/2 (2001), str. 180-195; Pogge, Thomas, W.: An Egalitarian Law of Peoples, *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 23, No. 3 (Summer 1994), str. 195-224; i Tan, Kok Chor: Review of Rawls's Law of Peoples, *Canadian Journal of Philosophy*, Vol. 31, No. 1 (March 2001), str. 113-132. Kao sekundarnu literaturu o debati uputno je konsultovati: Brock, Gillian: *Global Justice – A Cosmopolitan Account*, Oxford: Oxford University Press, 2009. Za našu akademsku javnost najznačajnija kritika je Pavlović, Dušan: *Autonomija ličnosti u Rolsovoj teoriji pravde*, Fabrika knjiga, Beograd, 2005. U njoj se mogu pronaći tragovi skoro svih vidova kritika o kojima će dole biti reči.

3 Za detaljniju raspravu o različitim vrstama kritika, ili „nedostacima“ prava naroda vidi: Brock, Gillian: *Global Justice – A Cosmopolitan Account*, Oxford: Oxford University Press, 2009, str. 19-45.

Iako su u manjini, postoje autori koji smatraju da mnogi kritički argumenti polaze od pogrešnog razumevanja Rolsove pozicije, te da mnogi aspekti Rolsovog gledišta mogu da budu, i često jesu, pogrešno protumačeni.⁴ Ovde će biti ponuđena interpretacija Rolsovog *Prava naroda* koja je u skladu sa takvim „manjinskim“ gledištima⁵. Tri aspekta su posebno značajna za ovu interpretaciju Rolsa: razlika između pravde i legitimnosti, uvođenje pojma „pristojno“ usled dvosmislenosti pojma „razložno“, i koncepcija razvoja moralnosti na nivou društva, koja je preduslov razumevanja koncepta „realistične utopije“.

U ovom kontekstu rasprava između Jirgena Habermasa i Džona Rolsa nudi posebno važne pouke. Uprkos činjenici da je Rols uključio svoj odgovor Habermasu u prošireno izdanje *Političkog liberalizma*,⁶ većina autora koji se bave pitanjima međunarodne/globalne pravde ističu druge linije kritike kada tumače Rolsov „kasniji“ opus. Najčešće objašnjenje (navodne činjenice zašto Rolsov pristup nije dobar i/ili konzistentan sa njegovim ranijim delima) je da je Rols drastično promenio svoje učenje usled uticaja libertarijanske, komunitarne i multikulturalističke kritike. Smatramo da tumačenje Rolsovog *Prava naroda*, koje uzima u obzir njegovu debatu sa Habermasom i pojmove koje je Rols uveo kako bi odgovorio Habermasu, može bolje da objasni njegov pristup međunarodnim odnosima, te da pokaže da je takav pristup mnogo bolji od neostvarivih utopističkih ideja i trenutnog stanja stvari real-politike.

Imajući u vidu kritike Rolsovog stanovišta, mi ćemo započeti sa uporednim razmatranjem članka *The Law of Peoples* sa elementima ideje odnosa među nacijama iz *Teorije pravde* i sa *Pravom naroda*, kako bismo utvrdili u kojoj meri se osnove Rolsovog specifičnog pristupa međunarodnim odnosima već nalaze u njegovom prethodnom opusu. Taj pristup ćemo tumačiti uz pomoć pojmovne razlike između pravde i legitimiteta, koju Rols uvodi kao odgovor na Habermasove primedbe (1). Nastavljamo tako što u okviru određenja koja se nalaze u tom članku analiziramo

4 Primera radi: Bernstein, Alyssa: “Democratization as an Aim of Intervention”, *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Beiheft 95, 2004; str. 23-35, Bernstein, Alyssa: “A Human Right to Democracy? Legitimacy and Intervention”, u Martin, Rex; Reidy, David (Prii.): *Rawls’s Law of Peoples: A Realistic Utopia?*, Oxford: Blackwell, 2006; str. 278-298.; Freeman, Samuel: Introduction: John Rawls – an Overview, in *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge University Press, 2003, str. 1-61, Wenar, Leif: Why Rawls is Not a Cosmopolitan Egalitarian, u Martin, Rex; Reidy, David (Prii.): *Rawls’s Law of Peoples: A Realistic Utopia?*, Oxford: Blackwell, 2006; str. 95-113.

5 Džilijan Brok smatra da su takva gledišta neubedljiva. Shodno tome, postoji potreba da se tom pitanju posveti posebna pažnja ne samo zbog „dominantnog“ tumačenja na našim prostorima, već i zarad međunarodne akademske javnosti. Vidi: Brock, Gillian: *Global Justice – A Cosmopolitan Account*, Oxford: Oxford University Press, 2009, str. 19-45.

6 Rawls, John: *Political liberalism*, Expanded edition, Columbia University Press, New York, 2005; u daljem tekstu PLE.

promenu u definisanju konsultativne hijerarhije, odnosno zamenu pojma „razložno“ sa pojmom „pristojno“, što je po našem mišljenju direktan rezultat Habermasove kritike (2). Sledi kratka analiza tema iz članka *Fifty years after Hiroshima* sa krajnjom formulacijom iz Prava naroda, i razmatranje formulacija realistične utopije i izmirenja sa društvenim svetom kako bi nastanak i razvoj Rolsovih novih ideja bio objašnjen (3).

Prema dominantnim tumačenjima Rolsovog kasnijeg opusa, on je pod udarom komunitarne i multikulturalističke kritike napravio metodološki zaokret od liberalnih principa pravde, o kojima promišljaju (*deliberate*) pojedinci, do neliberalnih principa o kojima pregovaraju (*bargain*) narodi. Dušan Pavlović je u svojoj značajnoj monografiji eksplicitan po tom pitanju: „Pravo naroda neumitno navodi na zaključak da je dvadesetak godina nemilosrdne komunitarističke i multikulturalne kritike Rolsove teorije dalo rezultate“⁷. Pavlović navodi i da u Rolsovim delima nije našao nijedan razlog za takvo metodološko pomeranje, odnosno takav „sлом“ liberalizma. Isto tako, on tvrdi da do relativističkog zaokreta nije došlo 1993. godine u Političkom liberalizmu, već posle toga, te da se to može videti po novom uvodu proširenog izdanja Političkog liberalizma iz 1996. godine. Nasuprot ovakvoj interpretaciji, mi ćemo, analizirajući Rolsov tekst, pokazati kako je on još u *Teoriji pravde* u okviru nacrtu prava nacija imao sličan pristup međunarodnim odnosima, te da se promene koje predstavljaju značajnu novost nalaze u drugim momentima njegovog kasnijeg učenja. Ne samo da su određenja različitih uloga političke filozofije značajna za razumevanje tih promena, već Rols obraća posebnu pažnju na ulogu pravnih, političkih i društvenih institucija na sheme uverenja i delanja u različitim kulturama i posebno se posvećuje temama kao što su moralno postupanje u stanju rata, međunarodna distribucija resursa i etika državnštva, te na taj način daje dodatni odgovor na Habermasove primedbe.⁸ Rolsovo razlikovanje između pravde i legitimnosti i četiri uloge političke filozofije su u ovom kontekstu veoma značajni, i mogu se prilično pouzdano tumačiti kao odgovori na Habermasovu kritiku navodnog paternalizma i nedemokratskog nametanja liberalnih principa pravde.

7 Pavlović, Dušan: *Autonomija ličnosti u Rolsovoj teoriji pravde*, Fabrika knjiga, Beograd, 2005; str. 208.

8 Najznačajniji Habermasov prigovor u ovom smislu je takozvana teza o skromnosti praktičke filozofije: Skromnije samorazumevanje domašaja praktičke filozofije je neophodno zbog razočarenja u „četiri velika moralno-politička opterećenja vlastite egzistencije“: a) Glad i beda u trećem svetu; b) Mučenje i povrede ljudskosti u nepravim državama; c) Nezaposlenost i neravnomerna raspodela bogatstva na zapadu; i d) Samorazorni rizik svetskog atomskog naoružanja; Vidi: Habermas, Jürgen: „Moral i običajnost“, *Filozofska istraživanja*, sveska 4 (1985.), str. 773. Za iscrpniju raspravu o Habermasovoj kritici vidi: Dubljević, Veljko: „Kako tumačiti Habermasovu kritiku Rolsove koncepcije pravde“, *Pravni život*, Kopaonička škola prirodnog prava, 2008, str. 335-356.

(1) U *Teoriji pravde* se nalazi kratak nacrt principa za pravedne odnose među nacijama. Iako Rols u tom delu ne ulazi u detalje, većina principa koji bi bili usvojeni je već određeno, zajedno sa idejom o prvobitnom položaju za predstavnike naroda, što znači da u tom pogledu nema razlike između „ranog“ i „kasnog“ Rolsa.⁹ Principi koji predstavljaju novost u odnosu na *Teoriju pravde* eksplicitno utvrđuju dužnost naroda da poštuju ljudska prava i dužnost međusobne pomoći, koja nije zasnovana na principu razlike, već je utemeljena poput prirodne dužnosti za pojedince. Iako je u članku *The Law of Peoples* navedeno samo sedam principa, i to u drugačijem poretku, pitanje uzajamne pomoći se već razmatra u okviru te rasprave. Shodno tome, finalna verzija liste principa za međunarodne odnose iz knjige predstavlja samo reorganizaciju uz eksplicitnu dopunu principa koji se već nalaze u članku.¹⁰

Imajući u vidu sve navedeno, deluje verodostojno Rolsov stav da je pravo naroda u saglasnosti sa liberalnim principima pravde. Ipak, potrebno je pronaći odgovor na pitanja zašto je Rols u svojoj koncepciji međunarodnih odnosa postavio slabije zahteve za prihvatljivost i uvažavanje u društvu naroda, i zašto prvobitni položaj nije jednostavno proširen na sve pojedince. Ova pitanja predstavljaju osnov za interpretaciju po kojoj je Rols napustio liberalno shvatanje ljudskih prava, i stav da su ključni momenti za razumevanje kasnijeg opusa komunitaristička i multikulturalistička kritika.¹¹ U razumevanju ovih pitanja nam može pomoći distinkcija koju Rols eksplicitno uvodi u svom članku „Odgovor Habermasu“.¹²

9 Vidi: Rols, Džon: *Teorija pravde*, CID, Podgorica, 1998. (u daljem tekstu TP); poglavlje 58. U ovom poglavlju se mogu naći navodi koji korespondiraju principima 1-5 i 7 iz konačne liste. Uporedi: Beitz, Charles R.: „Rawls’s Law of Peoples”, *Ethics*, 110 (July 2000), str. 671-672.

10 Prvobitna formulacija principa iz članka je: 1. „Peoples (as organized by their government) are free and independent, and their freedom and independence is to be respected by other peoples”; 2. „Peoples are equal and parties to their own agreements”; 3. „Peoples have the right of self-defense but no right to war”; 4. „Peoples are to observe a duty of non-intervention”; 5. „Peoples are to observe treaties and undertakings”; 6. „Peoples are to observe certain specified restrictions on the conduct of war (assumed to be in self-defense)”; i 7. „Peoples are to honor human rights”. Rawls, John: „The Law of Peoples”, u: Rawls, John: *Collected papers*, Harvard University press, London, 2001. str. 529-564 (u daljem tekstu LP-CP), na ovom mestu str. 540. Dodatni princip je u knjizi formulisan kao 8: „Peoples have a duty to assist other peoples living under unfavorable conditions that prevent their having a just or decent political and social regime”. Potrebno je napomenuti da su u finalnoj verziji principi 6 i 7 zamenili mesta bez eksplicitno određenog razloga. Uporedi: Rawls, John: *The Law of Peoples with The Idea of Public Reason Revisited*, Harvard University Press, fourth printing, London, 2002. (u daljem tekstu LP-IPRR), str. 37.

11 Vidi: Pavlović, Dušan: *Autonomija ličnosti u Rolsovoj teoriji pravde*, Fabrika knjiga, Beograd, 2005; Glava 5: Pravo naroda i slom Rolsovog liberalizma. Važno je na ovom mestu naglasiti da se slažemo sa većinom zaključaka koje Pavlović iznosi u prethodnim poglavljima te knjige. Smatramo da je sporno samo Pavlovićevo tumačenje Rolsove koncepcije međunarodnih odnosa.

12 Ovim se ne želi reći da Rols pojam legitimnosti nije podrazumevao i ranije, već samo to da je u „Odgovoru Habermasu“ dodatno pojasnio mnoge delove svog učenja koji mogu biti pogrešno shvaćeni.

Naime, Rols smatra da je potrebno napraviti razliku između pravde, koja bi se u ovom slučaju mogla tražiti za dobro uređeno liberalno demokratsko društvo, i legitimnosti koja je dovoljna da bi neka praksa, politika ili društvo bili tolerisani. Iako se na prvi pogled može činiti da su „legitimno“ i „pravedno“ različite reči za isti fenomen, Rols je na primerima legitimnog vladara koji nepravedno vlada, legitimnog demokratskog režima ili legitimnog donetog zakona koji u ishodu nisu pravedni, pokazao da legitimnost govori o načinu ili proceduri dolaska do vlasti i uređenja društvenih institucija, dok ideja pravde podrazumeva ishode ili rezultate vlasti.

Legitimnost je po Rolsovom mišljenju ideja slabija od ideje pravde i nameće slabija ograničenja u pogledu praktičkog delanja. Demokratske odluke i zakoni su legitimni kada su doneti u skladu sa prihvaćenom legitimnom demokratskom procedurom. Nepravda ishoda legitimne demokratske procedure podriva njenu legitimnost, kao što i nepravednost političkog ustava podriva njegovu legitimnost. Pre saglasnosti o nepravdi, ishodi legitimne procedure su legitimni, kakvi god bili. Ova argumentacija je Rolsu poslužila da odredi ideju čisto proceduralne legitimnosti i razlikuje je od ideje pravde, i predstavlja osnovu odgovora na Habermasovu primedbu o supstancijalnosti principa pravde koji su paternalistički dodeljeni građanima pre svakog proceduralnog formiranja političke volje.

Rols je posvetio najveći deo svog „Odgovora Habermasu“ opovrgavanju sličnih tvrdnji. U tri zasebna poglavlja je odgovorio na tri moguće interpretacije teze o paternalizmu i nedemokratskoj. Džošua Koen (*Joshua Cohen*) je ove moguće interpretacije nazvao „teza o institucionalnoj subordinaciji“, „teza o omalovažavanju javne rasprave“ i „teza o nepoverenju u građane“.¹³ U ovom kontekstu je značajno da je legitimnost definisana kao proceduralna, ali i da Rols insistira na supstancijalnom elementu. Procedura koja je u drastičnoj suprotnosti sa osnovnim moralnim intuicijama razložnih osoba više nije legitimna. Rols izričito kaže da „naši promišljeni sudovi sa svojim čvrstim tačkama – kao što su osuda ustanova ropstva i kmetstva, verskog progona, potčinjavanja radničkih klasa i represije nad ženama, ili neograničenog nagomilavanja ogromnog bogatstva kao i užasne surovosti i mučenja, te opakog zadovoljstva zbog dominacije – stoje u pozadini kao supstantivna provera koja pokazuje da je svaka ideja navodno čisto proceduralne legitimnosti i političke pravde iluzorna“.¹⁴

Rols tvrdi da ideja legitimnosti ipak dopušta neodređen raspon nepravde. Ona jeste vezana za ideju pravde, ali je po Rolsu njena uloga da utvrdi određeni postupak za odlučivanje pošto se usled tereta rasuđivanja ne može

13 Vidi: Rols, Džon: „Odgovor Habermasu“, Nova srpska politička misao, br. 2- 3/1998.; str. 113-159; (u daljem tekstu „Odgovor“) i Cohen, Joshua : „For a Democratic Society“, u Freeman, Samuel (Prirednik): *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge University Press, 2003, str. 86-138.

14 „Odgovor“, str. 157.; PLE, str. 431. Prevod na srpski jezik odstupa od originala. Citat je ispravljen kako bi u potpunosti izražavao značenje u originalu.

uvek postići saglasnost. Osnovna poenta je da legitimnost predstavlja deo „ne-idealne“ teorije, te definiše institucije i prakse koje su prihvatljive i mogu se tolerisati iako nisu u potpunosti pravedne. To znači da jedno društvo ne mora biti u potpunosti pravedno (ili liberalna demokratija) kako bi bilo uvažavan i ravnopravan član u „društvu naroda“, te zaštićeno od strane intervencije legitimnim međunarodnim pravom.

Osnova ovog tumačenja se može predstaviti logičkim nizom. Iako je ovo samo jedna moguća interpretacija, može se reći da je u dovoljnoj meri utemeljena u Rolsovom stanovištu, te da objašnjava mnoge aspekte njegovog učenja koji su do sada bili nerazjašnjeni. Ovaj niz isto tako pretpostavlja da je Rols pokušao da ponudi sistematsko opravdanje ljudskih prava koje bi bilo ubedljivo i prihvatljivo osobama i narodima koji a) podržavaju neku kolektivističku (religijsku ili hegelijansko-marskističku) koncepciju pravde utemeljenu na javnom dobru, b) su podozrivi prema liberalno-demokratskim društvima zbog njihovih imperijalističkih i kolonijalističkih pretenzija (i to ne samo iz prošlosti) i c) su zabrinuti da strane intervencije zarad ljudskih prava u stvari predstavljaju skrivene interese i težnje za dominacijom:

1. Da bi neko društvo moglo dobiti status dobro uređenog liberalnog društva, ono bi trebalo da bude pravedno.

2. Da bi neko društvo bilo pravedno, moraju se poštovati principi pravde, uključujući i princip razlike, i jaka koncepcija ljudskih prava koja je sadržana u liberalnoj političkoj kulturi u vidu političkih vrednosti.

3. U međunarodnim odnosima nije moguće uspostaviti potpuno pravedne odnose, već se moramo zadovoljiti idejom legitimnosti.

4. Legitimnost je ideja slabija od ideje pravde i nameće slabija ograničenja u pogledu praktičkog delanja, jer dopušta neodređen raspon nepravde.

5. Dobro uređeno liberalno društvo nema pravo da nameće svoje uređenje ili svoju kulturu drugim narodima i društvima, niti da sankcionira druge narode samo zato što nisu liberalni.

6. Dobro uređeno liberalno društvo treba da toleriše društva koja su legitimno uređena u skladu sa voljom naroda.

7. Pošto ideja legitimnosti dopušta neodređen raspon nepravde, predstavnici dobro uređenih društava treba da formulišu minimalne uslove za tolerisanje nepotpuno pravednih društava, koje bi mogli prihvatiti i predstavnici legitimno uređenih društava.

8. Da bi neko društvo bilo legitimno, mora se poštovati makar manji raspon ljudskih prava, dok pitanja elementarne društvene pravde moraju zadovoljavati minimalne prirodne dužnosti koje važe za sve moralne delatne subjekte.¹⁵

15 Za određenje prirodnih dužnosti uporedi: TP, poglavlja 18,19, 51, i 52. Ovim logičkim nizom smatramo da smo opovrgli zaključak po kome je Rols odlučio da zastupa *modus vivendi* ili *status quo* i odustao od formulacije i odbrane univerzalnih principa pravde. Vidi: Pavlović, Dušan: *Autonomija ličnosti u Rolsovoj teoriji pravde*, str. 229; i Brock, Gillian: *Global Justice – A Cosmopolitan Account*, Oxford: Oxford University Press, 2009, str. 19-45.

Shodno tome, dobro uređena liberalna društva moraju tolerisati narode koji uvažavaju minimalnu koncepciju ljudskih prava, i za sve njih pojedinačno i međusobno važe dužnost pravde (*Duty of justice*), dužnost uzajamnog poštovanja (*Duty of civility*) i dužnost uzajamne pomoći (*Duty of assistance*). Da bismo adekvatno odgovorili na tezu o slomu Rolsovog liberalizma, osim našeg logičkog niza potrebno je da ukratko razmotrimo i dodatne razloge za prihvatanje legitimnosti u međunarodnim odnosima nasuprot strogih zahteva pravde. Ukoliko pođemo od distinkcije između pravednog i legitimnog, postavlja se pitanje na koji način se može tumačiti Rolsov stav da *Pravo naroda* predstavlja razmatranja o tome kako razložni građani i narodi mogu da žive zajedno u miru i pravednom svetu. Pošto bi nametanje svog unutrašnjeg uređenja i prepuštanje međunarodnih odnosa samo racionalnim interesima bilo nepravedno, potrebno je odrediti moralni minimum koji vredi za sve delatne subjekte. Prirodne dužnosti predstavljaju taj moralni minimum, i shodno tome, osnovni postulati prava naroda proizlaze iz prirodnih dužnosti, i u potpunom su skladu sa idejom da su narodi moralno odgovorni i sposobni za razložnost, a ne samo za puku racionalnost.¹⁶

Dodatnu potvrdu za ovakvo tumačenje opet nalazimo u Rolsovom tekstu. Naime, i u članku i u knjizi on postulira razliku između prava naroda i međunarodnog prava. Međunarodno pravo predstavlja postojeći pozitivni pravni poredak, koji je nekompletan u mnogim pogledima jer mu nedostaje efektivna shema sankcija koja normalno karakteriše pravni poredak. Sa druge strane, pravo naroda čini skup političkih koncepata sa principima prava, pravde i opšteg dobra, koji određuje sadržaj liberalne koncepcije pravde proširene i primenjene na međunarodno pravo, i daje koncepte i principe po kojima se ono može prosuđivati.¹⁷

Naša interpretacija je utemeljena i u sva tri dela teksta *Teorije pravde*. Naime, u drugom poglavlju te knjige Rols naglašava da uslovi za pravo nacija mogu zahtevati drugačiji principe, te da se do njih dolazi na unekoliko drugačiji način. U osamnaestom poglavlju se kaže kako je bitno da se principi pravde za institucije osnovne strukture društva razmatraju prvi, da slede principi za pojedince i tek onda principi za pravo nacija. U devet-

16 Vidi: LP-IPRR, str. vi. Rols je uveo podelu na 1. liberalna društva; 2. pristojna društva (*decent societies*), 3. društva opterećena problemima (*burdened societies*), 4. zemlje izvan zakona (*outlaw states*), i 5. benevolentne apsolutizme. Kao što se može videti iz date podele Rols ne smatra da narodi mogu biti van zakona, već isključivo države. Isto tako, samo narodi su sposobni za razložnost, dok su države puko racionalne. Vidi: LP-IPRR str. 4, 5, 9, 48, 80-81, 94-95. Mi nećemo ulaziti u sve detalje Rolsove klasifikacije, već pokušavam da utvrdimo razloge postojanja različitih standarda za liberalna i neliberalna društva. Uporedi Pavlović, Dušan: *Autonomija ličnosti u Rolsovoj teoriji pravde*, str. 202-203.; i Brock, Gillian: *Global Justice – A Cosmopolitan Account*, Oxford: Oxford University Press, 2009, str. 19-45.

17 Vidi: LP-CP, 536. Uporedi: LP-IPRR, str. 3-10.

naestom poglavlju Rols tvrdi da je jedan od ciljeva prava nacija da se obezbedi prepoznavanje prirodnih dužnosti u odnosima između država.

Prirodne dužnosti, za koje smo videli kako predstavljaju osnov prava naroda, odnosno u najranijoj formulaciji prava nacija, dobijaju detaljnije određenje u drugom delu *Teorije pravde*. Osim u poglavljima 51 i 52 gde su detaljnije razmotreni princip pravičnosti koji određuje obaveze i karakter prirodnih dužnosti, od 53. poglavlja pa nadalje Rols polazi od tih određenja kako bi utvrdio da li, pod kojim uslovima i u kojoj meri nepravedne institucije i aranžmani mogu biti tolerisani. Značajno je njegovo pominjanje mešovitih koncepcija, koje ne odgovaraju u potpunosti principima pravde, ali nisu nerazložne. Iako je u prvom redu razmotrio utilitarizam kao moguću alternativu, smatramo da bilo koja koncepcija koja nije potpuno pravedna u skladu sa dva principa pravde, ali ne počiva na pukoj sili već na *bona fide* uverenjima članova nekog društva, zaslužuje da bude tolerisana.

Iako u Rols u *Teoriji pravde* nije odredio koji bi bio taj minimum za tolerisanje, niti je pre polemike sa Habermasom uopšte eksplicitno uveo razlikovanje između pravde i legitimnosti, smatramo da smo dovoljno uverljivo pokazali kako bi uvažavanje prirodnih dužnosti mogao biti taj moralni minimum. Naše tumačenje o značaju razlike između pravde i legitimnosti potpuno je u skladu sa Rolsovim stavom u 53. poglavlju da dužnost uzajamnog poštovanja zahteva stepen prihvatanja defekata u institucijama i dužnu uzdržanost kako se međusobno poverenje ne bi urušilo. Ovde Rols pominje stanje blisko pravdi u kome postoje nepravedni zakoni, kao i stepen usklađenosti sa pravdom koji je razložno očekivati. U poglavljima 54, 55 i 57 su razmotreni status većinskih odluka i pitanje građanske neposlušnosti, a ta razmatranja su svakako jasnija kada se ima u vidu razlikovanje između pravde i legitimnosti. Smatramo da je Rols imao u vidu ove momente svog učenja kada je odgovarao na Habermasove primedbe i tvrdio da je njegova kritika doprinela jasnijem predstavljanju pravde kao pravičnosti.

U 56. poglavlju je definisan prigovor savesti, i tu je dato Rolsovo razmatranje o tome kako pravedno postupati sa onima koji iz religijskih razloga i principa odbijaju neke od zahteva koji su u skladu sa principima pravde. Iz ovih razmatranja se svakako može izvesti zaključak da je svrha *Prava naroda* da izvrši najavljeno utvrđivanje granica nepravde koja se može tolerisati, te da tolerisanje Kazanistana, kao hipotetičkog društva zasnovanog na tumačenju Islama koje nije nerazložno, ne protivreči duhu i slovu *Teorije pravde*. Rols je formulisao svoju teoriju pravde kao određeni standard „na osnovu koga se procenjuje distributivni vid osnovne strukture društva“,¹⁸ ali je isto tako smatrao da je taj standard ideal, te da sva društva

18 TP, str. 26.

ostupaju od njega u većoj ili manjoj meri. Razmatranja građanske neposlušnosti i prigovora savesti ukazuje na to da Rols smatra da je stabilnost pravnog poretka izuzetno bitna, te da je potrebno imati tolerancije i pokazati uzdržanost, čak i kada je jasno da određeni zakon, institucija ili odluka protivreče principima pravde.

Već smo naglasili kako je u 58. poglavlju dat nacrt principa za pravo nacija. Ono što ovde valja ponovo naglasiti je činjenica da Rols kaže kako je za određenje ovih principa bilo nužno razmotriti principe pravde za osnovnu strukturu društva, zatim principe za pojedince, pa tek onda postulirati drugačiji prvobitni položaj u kome se nalaze predstavnici društava. Još na tom mestu u *Teoriji pravde* je postulirano da je osnovni princip prava nacija *jednakost*, tako da nezavisni narodi organizovani kao države imaju određena fundamentalna jednaka prava, analogno jednakim pravima građana u ustavnom režimu. Posledica ove jednakosti je po Rolsu princip samoodređenja, odnosno pravo naroda da uredi svoje (unutrašnje i spoljne) poslove bez intervencije stranih sila (dok god se ne ophode agresivno prema susedima ili ne krše osnovna ljudska prava). U 59. poglavlju Rols kaže kako je, među pitanjima bitnim pri određenju principa za ispravan odnos prema nepravdama, obradio samo pitanje građanske neposlušnosti. Iz toga se može zaključiti da ostala razmatranja, iako najavljena u različitim delovima njegove prve knjige, očekuju detaljniju razradu, tako da možemo zaključiti kako *Pravo naroda* zaista predstavlja nastavak Rolsovih početnih ideja.

I u trećem delu *Teorije pravde* Rols podrazumeva isti pristup u razmatranju prava nacija. Naime, pitanja stabilnosti, koja su po Rolsu ključna za održivost koncepcije pravde, zahtevaju da se dobro uređeno društvo prvo razmatra kao izdvojeno od drugih, te da se tek pri razmatranju prava nacija promeni ta pretpostavka. U 69. poglavlju Rols kaže da stabilna dobro uređena društva korespondiraju različitim koncepcijama pravde, a kako analiza razvoja moralnosti i osećaja za pravdu (poglavlja 70-72) pokazuje da je društvo uređeno u skladu sa dva principa pravde najrazložnije i najstabilnije. Sva ova razmatranja pokazuju da su pitanja pokrenuta u *Pravu naroda* i dalje u okviru Rolsovog ranijeg opusa, te tako sa našim tumačenjem koje polazi od razlike između pravde i legitimnosti možemo objasniti ne samo Rolsov stav, već i druga pitanja koje druge interpretacije naznačuju kao otvorena ili problematična.

U *Pravu naroda* razmatranje principa za međunarodne odnose polazi od tačke gledišta dobro uređenog liberalnog društva, što je neophodno da bi to društvo bilo pravedno ne smo u unutrašnjem uređenju, već i u svojim odnosima sa drugim narodima. Rols je zatim prešao na razmatranje principa sa tačke gledišta neliberalnog društva, i naglasio da se takva društva imaju uvažavati u njihovoj različitosti, što je u skladu sa dužnošću uzajamnog poštovanja, te da se ne treba vršiti pritisak ukoliko su njihove insti-

tucije usklađene sa sveobuhvatnom koncepcijom pravde, što je u skladu sa dužnošću pravde. Rols je ovaj momenat legitimiteta sumirao sa uslovima prihvatljivosti za pravni sistem neliberalnog društva. Prvi uslov je da to društvo nije agresivno. Drugi uslov se sastoji iz tri dela: a) pravni sistem tog društva treba da štiti osnovna ljudska prava za sve članove društva; b) pravni sistem nameće i druge moralne dužnosti i obaveze (osim osnovnih ljudskih prava) svima koji se nalaze na teritoriji naroda, i c) za sistem prava sudije i ostali činovnici zaduženi za njegovu administraciju iskreno i ne bez razloga veruju da je vođen koncepcijom pravde zasnovanom na zajedničkom dobru.¹⁹ Sa druge strane, neliberalnim društvima kojima iz nekog razloga nije pošlo za rukom da budu dobro uređena bilo kakvom koncepcijom pravde se ima pomoći, što je potpuno u skladu sa dužnošću pravde i dužnošću uzajamne pomoći. Takva društva još uvek nisu ravnopravna, i dužnost je dobro uređenih društava da im pomognu pri dostizanju ravnopravnosti i punog moralnog statusa.²⁰

Čarls Bajc (*Charles Beitz*) je pretpostavio da Rolsov pristup u razmatranju naroda a ne individua u međunarodnim odnosima proizlazi iz pragmatičkih razloga, odnosno pitanja političke realnosti, i zbog bojazni da bi kosmopolitski pristup nužno bio manje tolerantan prema različitosti političkih tradicija i kultura. On smatra da se prvi razlog može logički opovrgnuti kao *non sequitur*, dok je drugi razlog po njemu opet logički nedosledan jer počiva na cirkularnosti.²¹ Ipak, iz našeg tumačenja moralnog minimuma za delatne subjekte proizlazi da je ravnopravnost bitno određenje pravičnosti. Narodi mogu imati svoju sveobuhvatnu koncepciju pravde koju prihvata velika većina pripadnika tog naroda, po kojoj pravda ne proizlazi iz odnosa individua, već iz kolektiviteta. Ukoliko konstrukcija drugog prvobitnog položaja ne bi uvažila takvu mogućnost, narodima kao delatnim subjektima bi bio uskraćen moralni status. Ovakvo tumačenje nalazi svoje potkrepljenje u Rolsovom tekstu. Naime, Rolsovo razmatranje teritorije kao svojine naroda predstavlja

19 LP-IPRR, str. 64-67. Uporedi: LP-CP, str. 546.

20 Ovim smatramo da smo uputili primedbu razložne sumnje na tumačenje po kome je postulirana nejednakost kao osnovni princip, i da nedoslednosti odaju želju da se održi *status quo* nejednakosti između naroda ili *modus vivendi* sa opresivnim režimima. Vidi: Pavlović, Dušan: *Autonomija ličnosti u Rolsovoj teoriji pravde*, str. 206-217; i Brock, Gillian: *Global Justice – A Cosmopolitan Account*, Oxford: Oxford University Press, 2009, str. 19-45.

21 Vidi: Beitz, Charles R.: "Rawls's Law of Peoples", *Ethics*, 110 (July 2000), str. 681-682. Autori koji zastupaju ideju globalne pravde u velikoj meri nude slične argumente. Vidi: Pogge, Thomas, W.: *An Egalitarian Law of Peoples*, *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 23, No. 3 (Summer 1994), str. 195-224; i Brock, Gillian: *Global Justice – A Cosmopolitan Account*, Oxford: Oxford University Press, 2009, str. 19-45. Slično zaključuje i Pavlović, mada on iznosi još ozbiljnije optužbe na račun moralnog relativizma, skepticizma i cinizma Rolsovog *Prava naroda*. Vidi: Pavlović, Dušan: *Autonomija ličnosti u Rolsovoj teoriji pravde*, posebno str. 38-39; i 229-231.

osnovu za ovakav pristup. Ukoliko određeni delatni subjekt nije odgovoran za održavanje svojine i ne snosi posledice za neodgovornost, ta svojina ima tendenciju da propada. S obzirom na to da pojedinci ne mogu biti odgovorni za teritoriju naroda, a za državu ne možemo reći da je moralni delatni subjekt sa svim moralnim pravima (moglo bi se reći da država kao vid uređenja nema pravo na samoodržanje i egzistenciju, dok narod ima), ispravan pristup u određenju međunarodnih odnosa treba da pođe od naroda.²²

Naša interpretacija Rolsovog pristupa razjašnjava još jedan moment koji je sporan po Bajcovom tumačenju. Naime, Bajc naglašava kako Rols, nasuprot konvencionalnom shvatanju, smatra da se intervencija u domenu drugog društva ne opravdava dobrom koje bi takva intervencija donela onima čija su prava ugrožena, već samo iz razloga međunarodne stabilnosti. On tvrdi da strateški interes međunarodne sigurnosti nema korelacije sa moralnim statusom ljudskih prava, tako da je formulacija netolerisanja država koja narušavaju ljudska prava zbog toga što su agresivne i opasne nedovoljna i neutemeljena.²³

Ipak, ukoliko pođemo od našeg logičkog niza, zaključićemo da se intervencija ne može zasnovati na *pojedinačnim slučajevima* kršenja ljudskih prava ili nepravde (Rols često naglašava da su takozvana liberalna društva često nepravedna, pogotovo u odnosima sa drugim društvima), već iz sposobnosti institucija tih društava da sama reaguju na kršenje ljudskih prava i nepravde uopšte. Intervencija, po ovom tumačenju, usled uvažavanja ideje legitimiteta kao slabije od ideje pravde, proizilazi iz dužnosti pravde. Podsećanja radi, ova dužnost zahteva od delatnog subjekta podržavanje i unapređivanje postojećih pravednih ustanova, kao i ponašanje u skladu sa njima. Najpre, ova dužnost zahteva poštovanje postojećih pravednih (a po našem tumačenju i legitimnih) ustanova. Drugi deo dužnosti pravde nalaže svakom moralnom delatnom subjektu da pomogne u konstituisanju i unapređenju pravednih (ili legitimnih) uređenja, u slučajevima kada ona ne postoje, barem ukoliko se to može učiniti bez velike štete.²⁴

Smatramo da nije ispravan Bajcov zaključak kako je isključivanje određenih tipova društava iz međunarodnog prvobitnog položaja naštetilo pret-

22 Vidi: LP-IPRR str. 39. Uporedi: LP-CP, str. 541.

23 Vidi: Beitz, Charles R.: "Rawls's Law of Peoples", *Ethics*, 110 (July 2000), str. 685. Slično zaključuje i Pavlović i zbog toga kaže: „...nije bilo filozofa koji je više od Rolsa učinio na obnovi i promovisanju liberalnih principa pravde, ali i ... nije bilo filozofa koji je više od njega samog doprineo da se ti principi i obesmisle.“ Pavlović, Dušan: *Autonomija ličnosti u Rolsovoj teoriji pravde*, str. 39. Džilijan Brok u istom ključu Rolsove argumente naziva „neubedljivim“. Vidi: Brock, Gillian: *Global Justice – A Cosmopolitan Account*, Oxford: Oxford University Press, 2009, str. 19-45.

24 Vidi: TP, str. 306.

postavljenoj univerzalnosti ljudskih prava.²⁵ Iako on ispravno primećuje da ljudi zaslužuju određeni tretman zbog njihovih karakteristika kao ljudskih bića, on nije nedvosmisleno pokazao kako Rols ne uvažava činjenicu da ljudska bića kao takva zaslužuju određena ljudska prava. Naša interpretacija, time što polazi od razlikovanja između pravednosti i legitimnosti, ukazuje da Rols i dalje smatra da je pravda (sa jakom koncepcijom ljudskih prava) univerzalna, dok legitimnost zavisi od proceduralnih karakteristika ustanova i političkih kultura. Na sličan način se može tumačiti i Rolsovo dopuštanje odstupanja od liberalno-demokratskog principa jedan čovek - jedan glas u neliberalnim društvima, te razumeti kako prigovor o zapostavljanju ljudskog prava na demokratiju ne uvažava sve aspekte Rolsovog stanovišta.²⁶

Naime, da bi neko društvo bilo pravedno, ono mora biti demokratsko, i isto tako mora tolerisati hijerarhijska društva koja uvažavaju interese različitih staleža prilikom donošenja odluka, jer su takva društva na putu ka demokratiji. Ukoliko se na taj način protumače Rolsove konstatacije o tome da bi mešanje načinilo štetu, narušilo samopoštovanje neliberalnog naroda i dužnost međusobnog uvažavanja, smatramo da su potpuno u skladu sa njegovim prethodnim učenjem.²⁷ Naš zaključak da se takvi narodi doživljavaju kao da su na putu ka demokratiji proizlazi iz Rolsove formulacije razvoja moralnosti u dobro uređenom društvu. Naime, u *Teoriji*

25 Vidi: Beitz, Charles R.: "Rawls's Law of Peoples", *Ethics*, 110 (July 2000), str. 686. Iako se u Rolsovom tekstu mogu pronaći navodi koji kao da potkrepljuju tumačenje po kome se ljudskim pravima, pa čak i ideji pravde uskraćuje univerzalno važenje, mi smatramo da te formulacije predstavljaju rezultat Rolsove bojazni kako bi zahtevanje da svi narodi prihvate liberalne principe vodilo agresivnom nametanju, i time nerazložnom i nepravednom odnosu prema drugim narodima, koji bi vodio daljim sukobima i nerazumevanjima. Iako je jasno da su principi pravde univerzalni, izuzetno je bitno da narodi samostalno dostignu stepen razvoja moralnosti koji garantuje uvažavanje minimalnih ljudskih prava, jer to prirodno vodi daljem moralnom razvoju. Ovakvo naše tumačenje se može potkrepiti i Rolsovom konstatacijom da se određenje ljudskih prava koje se može konstruisati i iz kolektivističke doktrine asocijativnog morala ne može odbaciti kao svojstveno samo zapadnoj tradiciji. Vidi: LP-CP, str. 552-553. Uporedi: LP-IPRR, str. 72-73.

26 Za toleranciju od strane liberalnog naroda je potrebna makar konsultativna praksa i neki vid uvažavanja volje naroda. Za određenje konsultativne prakse neliberalnog naroda i kratko poređenje sa demokratskom procedurom vidi: LP-IPRR str. 72; i LP-CP, 546. Uporedi: Beitz, Charles R.: "Rawls's Law of Peoples", *Ethics*, 110 (July 2000), str. 687. Bajc usputno spominje ovu konsultativnu praksu, ali smatra da to nije dovoljno. Slična razmatranja su navela i Pavlovića da zaključuje kako je Rols pošao od neliberalnih premisa i principa. Vidi: Pavlović, Dušan: *Autonomija ličnosti u Rolsovoj teoriji pravde*, str. 196. Do sličnog zaključka dolazi i Alisa Bernstein. Vidi: Bernstein, Alyssa: »A Human Right to Democracy? Legitimacy and Intervention«, u Martin, Rex; Reidy, David (Eds.): *Rawls's Law of Peoples: A Realistic Utopia?*, Oxford: Blackwell, 2006; str. 278-298.

27 Vidi: LP-IPRR str. 62. U prvobitnoj formulaciji se ovaj aspekt može pronaći u insistiranju da prvobitni položaj bude pravičan prema svim narodima i da ne treba da podržava predrađude prema neliberalnim narodima. Vidi: LP-CP, str. 548-549.

pravde je kolektivistička koncepcija morala koja posmatra pojedince kao deo asocijacija postulirana kao drugi stepen razvoja moralnosti.

Razvoj polazi od moralnosti autoriteta, preko moralnosti asocijacije, i vodi ka moralnosti principa u dobro uređenom društvu. Moralnost autoriteta je privremena i nužna kod dece zbog njihove posebne situacije i ograničenog razumevanja. Za razliku od prvog stupnja razvoja moralnosti, Rols smatra da je moralnost asocijacije stupanj koji obuhvata veliki broj slučajeva, te da može čak da uključuje i nacionalnu zajednicu kao celinu. Na ovom stupnju se i sama porodica posmatra kao mala asocijacija, normalno karakterisana kao definisana hijerarhija, u kojoj svaki član ima određena prava i dužnosti. Prema Rolsovom shvatanju, ovaj tip moralnog pogleda se proširuje na ideale koji se usvajaju u kasnijem životu, na različite statuse i zanimanja, pa čak i na status člana društva. Praćenje određenih ideala na ovom stupnju po Rolsu prirodno vodi ka moralnosti principa.²⁸

Rols naglašava da moralnost principa predstavlja poslednji stupanj na kome su prethodni ideali konačno shvaćeni i organizovani u koherentni sistem putem opštih principa. Ovi nivoi razvoja se mogu posmatrati ne samo kao stupnjevi za individue, već i kao stupnjevi razvoja društva, i to se da videti u 76. poglavlju *Teorije pravde*. Rols kaže da moralnost autoriteta, kada se razmatra kao moralnost za društveni poredak kao celinu, redovno zahteva samožrtvovanje zarad višeg dobra i potcenjuje pojedince i manje asocijacije. Iz toga se može zaključiti da je moralnost asocijacija stupanj razvoja moralnosti u određenom društvu koji se može tolerisati, jer legitimno uređuje odnose i vodi ka moralnosti principa, dok se moralnost autoriteta ne može tolerisati na nivou društva. Imajući sve navedeno u vidu, moglo bi se pretpostaviti i da je Rolsova razlika između društava zasnovana na pomenutim stupnjevima. U tom slučaju, liberalna društva bi bila najrazvijenija (moralnost principa), pristojna društva bi bila u razvoju (moralnost asocijacija), dok bi benevolentni apsolutizmi bili nerazvijeni u moralnom smislu (moralnost autoriteta). Neidealni slučajevi društava opterećenih problemima i država van zakona bi bili primeri društava koji nisu uspeli da postignu moralni status iz različitih razloga, ili je njihova elita odlučila da u potpunosti zanemari moralnu tačku gledišta zarad (cinične) efikasnosti i korisnosti.²⁹

28 Vidi: *Teorija pravde*, poglavlja 69-72. Ova razmatranja čine okosnicu Rolsovog rešenja pitanja stabilnosti.

29 U poslednjih šest paragrafa ovog poglavlja Rols pokazuje kako su principi pravde superiorniji u odnosu na princip koristi, te da je i Mil svojom argumentacijom pokazao da uvažavanje principa kao što je princip razlike podrazumeva najviši stepen razvoja ljudskog uma. Po njemu, pitanje stabilnosti je dodatno potvrđeno ukazivanjem na to da su principi pravde bliži evolutivnim tendencijama ljudskog roda u odnosu na princip koristi. Ako sposobnost za različite forme moralnog ponašanja ima neki vid genetskog utemeljenja, Rols tvrdi da bi

Vidimo kako je pitanje stabilnosti veoma bitno za ispravno razumevanje Rolsovog stanovišta. Zbog toga razmatramo još jedan Bajcov zaključak. Naime, on je izneo tvdnju da je Rolsova teorija nestabilna, jer počiva na oštroj razlici između domaćeg i međunarodnog područja. Ovaj stav je zasnovan na razmatranju drugačijeg pristupa između principa razlike i slabog zahteva dužnosti uzajamne pomoći.³⁰ Svakako je značajno pitanje zašto bismo se zadovoljili sa minimumom, kada smo već svesni bolje alternative. Pokušaćemo opet da nađemo odgovor u nekom od Rolsovih tekstova.

On je u svojim predavanjima o istoriji političke filozofije pokazao na primeru Lokove teorije zašto bi građani kao racionalni i razložni izabrali klasno društvo i imovinski cenzus, u skladu sa mogućim alternativama.³¹ U ovoj analizi Rols polazi od suprotstavljenih interesa onih koji imaju imovinu i onih koji nemaju imovinu. S obzirom na to da su strane u pregovorima racionalne i razložne, one žele da ispune što je moguće više od svojih interesa, ali i žele da postignu dogovor. Zbog toga što obe strane ne mogu da spreče lošije alternative u odnosu na njihove interese, niti da nateraju drugu stranu na svoju preferiranu alternativu, u ovom slučaju svi prihvataju imovinski cenzus kao najmanje lošu alternativu.

Analogno ovakvom Rolsovom zaključivanju, možemo poći od stava da u međunarodnim odnosima nije moguća alternativa da se postojeće stanje u jednom koraku dovede do kosmopolitskog ideala i/ili potpuno pravednih odnosa, zato što ne postoji odgovorni delatni subjekt na globalnom nivou koji bi bio u mogućnosti da adekvatno zaštititi interese svih pojedinaca i naroda, i nedostaje efektivna shema sankcija koja normalno karakteriše pravni poredak. S obzirom na to da narodi mogu biti posmatrani kao moralni delatni subjekti i legitimno mogu biti tretirani kao uračunljivi, alternative koje preostaju su: 1) očuvanje *statusa quo* i 2) uspostavljanje makar legitimnih odnosa. Racionalni i razložni

altruizam u strogom smislu bio ograničen na srodničke i druge manje zajednice. U ovakvim slučajevima bi spremnost za značajno samožrtvovanje išla u prilog sopstvenog potomstva tako da bi bila evolutivno izabrana. Sa druge strane, društvo koje bi imalo snažnu sklonost ka nadležnosnom ponašanju u odnosu sa drugim društvima ugrozilo bi postojanje sopstvene kulture i njegovi članovi bi rizikovali stranu dominaciju. Rols zaključuje kako spremnost da se poštuju principi pravde i prirodne dužnosti u odnosima sa nesrodničkim pojedincima i grupama predstavlja evolutivnu prednost, tako da se može reći da su prirodnije utemeljenje osećaja za pravdu koji dele sva ljudska bića. Vidi: *Teorija pravde*, poglavlje 76.

30 Vidi: Beitz, Charles R.: "Rawls's Law of Peoples", *Ethics*, 110 (July 2000), str. 691-694. Slične argumente iznosi Džilijan Brok i Tomas Pog. Vidi: Brock, Gillian: *Global Justice – A Cosmopolitan Account*, Oxford: Oxford University Press, 2009, str. 19-45; i Pogge, Thomas, W.: *An Egalitarian Law of Peoples*, *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 23, No. 3 (Summer 1994), str. 195-224.

31 Vidi: Rawls, John: *Lectures on the History of Political Philosophy*, Harvard University Press, London, England, 2007; (u daljem tekstu LHPP), str. 138-155.

predstavnici bi prihvatili uspostavljanje legitimnih odnosa kao najmanje lošu alternativu.³²

Videli smo kako se pitanja koja smo pokrenuli do sada uz pomoć našeg tumačenja mogu podvesti pod Rolsovo ranije učenje. Iako smo u dosadašnjoj argumentaciji pretpostavili razliku između pravednog i legitimnog, koja je eksplicitno navedena i jasnije određena tokom polemike sa Habermasom, Rolsova prvobitna koncepcija međunarodnih odnosa je nastala ranije. Osnov ove koncepcije se najpre nalazio u pojmu razložnosti. Alen Bjukenen (*Allen Buchanan*) je to uverljivo pokazao u svojoj analizi Rolsovog članka *The Law of Peoples*. On je tumačio Rolsov koncept tolerisanja neliberalnih naroda u okviru razložnosti kao kriterijuma legitimnosti. Po njegovoj interpretaciji, društvo organizovano u skladu sa sveobuhvatnom koncepcijom dobra ispunjava kriterijum razložnosti ako i samo ako takvu doktrinu može konzistentno da podržava razložna osoba.³³

To nas dovodi do jedne od značajnijih promena u Rolsovom stanovištu. Za razliku od prvobitne koncepcije iz članka *The Law of Peoples*, u knjizi *Pravo naroda* Rols za neliberalne narode više ne tvrdi da su „razložni“ već „pristojni“ i daje posebno određenje pristojnosti koje je osnova legitimnosti neliberalnih naroda, a mi pretpostavljamo da je za to zaslužna upravo Habermasova kritika dvosmislenosti pojma razložno.

32 Mnogi autori navode da je Rolsova koncepcija progresivna u odnosu na postojeće stanje realpolitike u međunarodnim odnosima. Čarls Bajc zaključuje da je *Pravo naroda*, sa koncepcijom onoga što je razložno očekivati da je ostvarivo u međunarodnim odnosima, uputilo izazov kosmopolitskim teoretičarima da konstruišu održivu kosmopolitsku verziju međunarodnih odnosa, koja bi mogla da odgovori Rolsovoj. Vidi: Beitz, Charles R.: „Rawls's Law of Peoples”, *Ethics*, 110 (July 2000), str. 694. Slično tvrdi i Džilijan Brok, koja svoju teoriju započinje upravo raspravom o Rolsovom *Pravu naroda* i mogućnošću da „realistička utopija” ponudi više. Vidi: Brock, Gillian: *Global Justice – A Cosmopolitan Account*, Oxford: Oxford University Press, 2009; Za razliku od takvih stavova, Pavlović insistira da je u domenu međunarodnih odnosa Rols prihvatio *modus vivendi* i *status quo* umesto tolerancije i jednakosti. Vidi: Pavlović, Dušan: *Autonomija ličnosti u Rolsovoj teoriji pravde*, str. 216.

33 Alen Bjukenen je predložio sledeći logički niz za ispravno razumevanje prvobitne Rolsove koncepcije međunarodnih odnosa: „1. Društvo ima pravo da bude smatrano uvaženim članom u društvu naroda ako i samo ako je organizovano u skladu sa različitim principima; 2. Principi za organizaciju društva su razložni ako i samo ako bi mogli biti prihvaćeni od strane razložnih osoba, tj. od onih koji a) prihvataju terete rasuđivanja i b) su spremni da predlože i prihvate pravične uslove saradnje; 3. Oni koji prihvataju teret rasuđivanja neće pokušavati da nametnu svoju koncepciju dobra drugim društvima, odnosno nisu ekspanzionistički nastrojeni; 4. Društvo je organizovano u skladu sa pravičnim uslovima saradnje ako i samo ako je organizovano putem koncepcije pravde opšteg dobra (*common good conception of justice*); 5. Ako je društvo organizovano u skladu sa koncepcijom pravde opšteg dobra, ono će uvažavati ljudska prava; i 6. Dakle, društvo ima pravo da bude smatrano uvaženim članom u društvu naroda ako i samo ako nije ekspanzionističko i ako poštuje ljudska prava.“ Buchanan, Allen: „Justice, Legitimacy and Human Rights”, u Davion, Victoria; Wolf, Clark (Eds.): *The Idea of Political Liberalism*, Rowman & Littlefield, Lanham, Maryland, 2000; str. 78.

(2) Habermas je u svojoj kritici Rolsa izneo zamerku da se *reasonable* naizmenično koristi u smislu *umnosti* kategoričkog imperativa i u smislu *razložnosti* tolerancije prema različitim autentičnim pogledima na svet i koncepcijama samorealizacije pojedinaca i grupa. Isto tako, u kritici je razmatrana komplementarnost pojmova *reasonable* i „istinito“, čiji smisao Habermas određuje kroz „dve alternativne interpretacije: a) *reasonable* možemo da shvatimo u smislu praktičkog uma kao sinonim za »moralno istinit«, odnosno kao pojam valjanosti analogan istini; i b) *reasonable* možemo shvatiti na način sličan pojmu »promišljenosti« u bavljenju stano- vištima neutvrđene istinitosti, te označava razložna neslaganja - civili- zovan stav u uslovima pogrešivosti.“³⁴ Razlika na kojoj Habermas insistira, između pitanja pravde, koja se tiču opšteg interesa i običajnosno-etičkih pitanja dobrog života, izgleda da je uvažena u Rolsovoj razlici između razložnog i pristojnog.

Ipak, Habermas nije jedini kritikovao Rolsov pojam razložnosti. Značajne primedbe formulaciji tog pojma i posledicama upotrebe razlož- nosti kao kriterijuma se mogu naći kod Džeralda Gausa i Merilin Fridmen, kao uostalom i kod mnogih drugih Rolsovih kritičara. Kako možemo biti sigurni da je upravo Habermasova kritika zaslužna za ovu promenu? Jedan od razloga za naše uverenje predstavlja neobična komplementarnost između Rolsovih pojmova „racionalno“, „pristojno“ i „razložno“ sa Haber- masovom podelom na pragmatičku, etičku i moralnu upotrebu prak- tičkog uma. Iako Rols insistira na tome da se pojmovi koje on koristi ne dedukuju iz koncepcije praktičkog uma, on smatra da oni izražavaju sadržaj praktičkog uma.³⁵

Smatramo da je primedba o dvosmislenosti razložnog motivisala Rolsa na dodatno promišljanje. Primena pojma razložnosti na kolektivitičke

34 Habermas, Jürgen: »Izmirenje putem javne upotrebe uma: primedbe na politički libe- ralizam Džona Rolsa«, *Nova srpska politička misao*, br. 2- 3/1998; str. 91-111.(u daljem tekstu „Izmirenje“) na ovom mestu str. 103.

35 Za Gausovu kritiku vidi: Gaus, Gerald F.: “Reason, Justification and Consensus – Why Democracy Can’t Have It All”, u *Deliberative democracy: Essays on Reason and Politics*, MIT Press, London, England, 1997, str. 205-242; Gaus, Gerald F.: “Reasonable Pluralism and the Domain of the Political: How the Weaknesses of John Rawls’s Political Liberalism Can be Overcome by a Justificatory Liberalism”, *Inquiry*, 42/1999, str. 259-284; Gaus, Gerald F.: “The Rational, the Reasonable and Justification”, *Journal of Political Philosophy*, 3/1995, str. 234-258. Za primedbe o upotrebi razložnosti kao kriterijuma političke prisile vidi: Friedman, Marilyn: “John Rawls and the Political Coercion of Unreasonable People”, u Davion, Victoria; Wolf, Clark (Eds.): *The Idea of Political Liberalism*, Rowman & Littlefield, Lanham, Maryland, 2000; str. 16-33; za instruktivno razmatranje komunitarističke i multikulturalističke kritike i različitih formulacija razložnosti vidi: Pavlović, Dušan: *Autonomija ličnosti u Rolsovoj teoriji pravde*, Glava 4; Za Rolsovo razmatranje racionalnog, pristojnog i razložnog kao odvojenih ideja praktičkog uma vidi: LP-IPRR, str. 86-88.

konceptije pravde zasnovane na zajedničkom dobru, kakav je bio slučaj u prvobitnoj formulaciji prava naroda, slabi pojam razložnosti i dovodi ga do puke tolerancije prema različitim autentičnim pogledima na svet i koncepcijama samorealizacije pojedinaca i grupa. Zbog toga su ideje legitimiteta i pristojnosti postulirane kao slabije u odnosu na ideje pravde i razložnosti. Tako vidimo da se pojam pristojnosti pojavljuje u tandemu sa pojmom legitimiteta i odnosi se na neliberalna hijerarhijska društva, dok su ideje razložnosti i pravednosti rezervisane za liberalna dobro uređena društva. Potvrdu za ovakvo tumačenje nalazimo i u Rolsovim predavanjima o istoriji moralne filozofije. Naime, Rols je tokom analize Kantove praktičke filozofije naglasio da je ideja razložnog povezana sa kategoričkim imperativom, a ideja racionalnog sa hipotetičkim imperativom, dok je prilikom razmatranja Hegelove praktičke filozofije uvažio da mogu postojati kolektivističke koncepcije pravde i državnosti koje nisu nerazložne.³⁶

Tumačenje tog pomaka kod Rolsa bi se moglo izvesti u nekoliko jednostavnih koraka. Na početku je uvažavanje postojanja kolektivističkih koncepcija pravde i državnosti koje nisu nerazložne izraženo sa koncepcijom „razložne konsultativne hijerarhije“ u kojoj osobe prvo pripadaju staležima, korporacijama i asocijacijama. U Hegelovoj kolektivističkoj doktrini ove društvene forme predstavljaju interese svojih članova u pravednoj konsultativnoj hijerarhiji, tako da neke osobe učestvuju u političkom predstavljanju ovih interesa u konsultativnom procesu, ali to čine kao članovi staleža i korporacija, a ne kao individue. U svojim predavanjima o istoriji moralne filozofije Rols je tumačio ovu Hegelovu shemu kao osmišljeno ograničenje uticaja tržišta i poslovne klase na politički proces.³⁷ Ukoliko je cilj je da javne odluke predstavljaju univerzalne interese i opšte dobro države u celini, to nije nerazložno. Shodno tome, tako uređena društva valja tolerisati. Sa jedne strane, Rols je zaključio da Hegelova koncepcija društvene pravde (kao primer kolektivističke doktrine *par excellence*) nije nerazložna jer prepoznaje univerzalne interese svih građana u učešću i održavanju kompletnog sistema političkih i društvenih institucija moderne države koja čini njihovu slobodu mogućom. Sa druge strane, odstupanje od liberalno-demokratskog principa „jedan čovek - jedan glas“ pokazuje da se takva doktrina, kao i društvo uređeno takvom kolektivističkom doktrinom baš i ne može svrstati među razložna i pravedna društva, a da se ne oslabe ideje pravednosti i razložnosti. Rols zato uvodi pojam pristojnosti kao normativne

36 Vidi: Rawls, John: *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Harvard University Press, Second Printing, London, England, 2003. (u dalje tekstu LHMP), na ovom mestu str. 143-372.

37 Vidi: LHMP, str. 329-365.

ideje slične razložnosti, samo slabije, i koncept „razložne konsultativne hijerarhije“ zamenjuje konceptom „pristojne konsultativne hijerarhije“.³⁸

Rols je u svom odgovoru Habermasu primetio da je ideji razložnog potrebna dodatna razrada, a u skladu sa našim tumačenjem, kolektivistička običajnost je upravo taj aspekt društvenosti koji je valjalo nekako izraziti. Pošto vidimo da je univerzalnost političke koncepcije pravde ključna za ideju razložnosti, potrebna je nova ideja koja bi adekvatno izrazila aspekte Hegelove ideje običajnosti koji nisu nerazložni. Habermas je pošao od ideje običajnosti u tematizovanju etičke upotrebe praktičkog uma. Sa druge strane, Rols je pristojnost uveo kao minimum koji određuje kakvu običajnost bi razložni ljudi odlučili da tolerišu jer nije potpuno nerazložna, dok je za predstavnike hijerarhijskih društava naglasio da su pristojni i racionalni.³⁹

Iako to verovatno nije bila Rolsova osnovna namera, na taj način su njihova stanovišta postala još više komplementarna. Kao pandan Habermasovoj podeli na pragmatičku, moralnu i etičku upotrebu praktičkog uma ili Kantovu podelu na razum, moć suđenja i um, u Rolsovom stanovištu sada imamo ideje racionalnog, pristojnog i razložnog.⁴⁰

38 Uporedi: LP-CP, str. 546; i LP-IPRR, str. 67.

39 Vidi: LP-IPRR, str. 67-70. Rols na ovom mestu, na primeru jednakog uvažavanja unutrašnjeg uređenja univerziteta i crkava, koji mogu i ne moraju biti hijerarhijski uređeni, pokazuje kako jednakost važi za pojedince i kolektive koji su racionalni i razložni ili racionalni i pristojni.

40 Može se postaviti pitanje da li to znači da su pripadnici društava sa nerazložnom običajnošću samo racionalni. Odgovor bi svakako bio ne, i opet bi nam poređenje sa Habermasovom doktrinom moglo biti od pomoći. Naime, običajnost označava tačku gledišta koja se razlikuje i od racionalnog i od razložnog. Kod Habermasa je etička upotreba uma određena nedvosmisleno, te može da objasni i običajnosne kategorije koje su sasvim sigurno nerazložne poput sakaćenja ženskih polnih organa ili krvne osvete. Sa druge strane, pojam pristojnosti podrazumeva da određena običajnosna kategorija nije nerazložna. Dvosmislenost pojma *reasonable* bi se mogla objasniti i razrešiti sa pojmovima koji se već nalaze u tradiciji političke filozofije. Pojam „razboritost“ (s.grč. *Phronesis*; lat. *Prudentia*; eng. *Prudence*) korespondira sa etičkom upotrebom uma odnosno uvidima u domenu običajnosti, aristotelijanskom etikom, kao i sa Kantovom moći suđenja. Upotrebom ovog pojma se može veoma lako odgovoriti i na Gausovu kritiku pojma razložno, te opovrgnuti njegov zaključak kako nekada može biti razložno Makijavelističko shvatanje da valja pobiti potomke svojih neprijatelja na vreme, dok su još deca. Pojam pristojnosti ne daje odgovor na ovakvu kritiku, tako da je jasno da Rols ne uvodi ovaj pojam da bi odgovorio Gausu ili nekim drugim moralnim relativistima. Sa druge strane, ukoliko za aspekt običajnosti koristimo pojam razboritosti, možemo se složiti sa Gausom da je u nekim situacijama racionalno i razborito (odnosno promućurno u skladu sa kolektivnim običajnosnim predstavama) izvršiti neka od ranije pomenutih dela, ali se svakako mora reći da to nikako nije i ne može biti razložno. Za Gausov primer kao osnov kritike razložnog vidi: Gaus, Gerald F.: “Reason, Justification and Consensus – Why Democracy Can’t Have It All”, u *Deliberative democracy: Essays on Reason and Politics*, MIT Press, London, England, 1997, str. 205-242. Mi, nažalost nemamo prostora za kompletno opovrgavanje Gausove kritike na ovom mestu.

(3) Važno je naglasiti da se u tumačenjima *Prava naroda* najčešće zanemaruju Rolsovi koncepti koji su vezani za interpretaciju istorijske situacije u vreme Drugog svetskog rata, kao i istorijske digresije o nepravdama, te napomene o odgovornosti tadašnjih državnika.⁴¹ Smatramo da je uvođenje ovakvih tema i razmatranja rezultat Habermasove kritike, kao i ishod suočavanja sa pesimističkim pitanjem kritičke teorije da li praktička filozofija ima pravo bilo šta da kaže što nije ideologija posle iskustava Aušvica i Hirošime. Problem za koji smatramo da motiviše Rolsa predstavlja poređenje institucija dobro uređenog društva sa istorijskim odlukama i praksama koje predstavljaju po Habermasovim rečima „prezrenja dostojni odraz“⁴², i pokazivanje da liberalizam nije samo apstraktan, već može da pruži odgovore na probleme ovoga sveta.⁴³

Zaključili smo da se ideja pristojnosti koristi u tandemu sa idejom legitimnosti, te da se u krajnjoj formulaciji odnosi na hijerarhijska društva koja se mogu tolerisati. Ipak, ovaj pojmovni par posle polemike sa Habermasom nije odmah povezan sa neliberalnim društvima. To se može videti iz Rolsove formulacije doktrine pravednog rata za demokratska društva. Prvobitna formulacija polazi od „cilja pravednog rata pristojnog demokratskog društva“, dok se u kasnijoj formulaciji to naziva „cilj pravednog rata koji vodi pravedan dobro uređen narod“.⁴⁴

41 Za komentatore iz analitičke tradicije to ne treba da začuđuje. Zanimljivo je da ni kritičari koji potiču iz tradicije kritičke teorije, koja u velikoj meri naglašava istoričnost društvenih pojava, ne uzimaju u obzir ovaj aspekt Rolsovog dela. Uporedi: Forst, Rainer: *Towards a Critical Theory of Transnational Justice*, *Metaphilosophy*, Vol. 32, Nos. 1/2, January 2001, str. 160-179.

42 Za Habermasov kritički stav vidi: Habermas, Jürgen: *Between Facts and Norms*, Polity Press, Paperback second reprint, Cambridge, 2004. (u daljem tekstu BFN), str. 64-65. Za prvo pojavljivanje navedenih ideja i istorijskih digresija koje se pojavljuju posle polemike vidi: Rawls, John: „Fifty Years after Hiroshima“, (1995) u Rawls, John: *Collected Papers*, str. 565-572; u daljem tekstu „Hirošima“.

43 Novi uvod za prošireno izdanje *Političkog liberalizma* se implicitno odnosi na debatu sa Habermasom. Rols na kraju tog uvoda izričito kaže: „*Teorija pravde i Politički liberalizam* pokušavaju da skiciraju šta bi mogle biti razložne koncepcije pravde za demokratski režim, i da predlože kandidata za najrazložniju takvu koncepciju. Fokus na ova pitanja bez sumnje objašnjava karakter ovih tekstova koji se mnogim čitaocima mogu učiniti kao apstraktni i van ovoga sveta. Za to se neću izvinjavati.“ PL, str. lix-lx.

44 Prvobitna formulacija šest principa pravednog rata podrazumeva sledeće momente: 1. Cilj pravednog rata pristojnog demokratskog društva je pravedan i dugotrajan mir među narodima, a posebno sa trenutnim neprijateljem; 2. Pristojno demokratsko društvo se bori samo protiv države koja nije demokratska, što proizlazi iz ideje demokratskog mira; 3. U vođenju rata demokratsko društvo u skladu sa principom odgovornosti pažljivo pravi razliku između a) lidera i zvaničnika, odnosno elite, b) vojnika i c) civila. Samo je prva kategorija odgovorna za rat. Vojnici nisu odgovorni i mogu biti direktno napadnuti samo zato što u ratu demokratsko društvo nema izbora. Civilni nisu odgovorni za rat i ne smeju biti direktno napadani; 4. Pristojno demokratsko društvo mora da poštuje ljudska prava civila i vojnika neprijateljske

Da li ova činjenica opovrgava naše tumačenje? Upravo suprotno, ona ga potvrđuje. Naime, iz ovoga možemo zaključiti da je koncepcija međunarodnih odosa reformulisana upravo zbog Habermasove kritike. Valja imati u vidu da u vreme pisanja „Hirošime“ Rols još uvek nije definisao pojam pristojnosti, iako ga je upotrebljavao u tandemu sa pojmom legitimnosti. Objašnjenje bi moglo glasiti da je Rols razmotrio primedbu o nedemokratičnosti kao ozbiljan prigovor svojoj teoriji, te da je želeo da pokaže kako se istorijske nepravde na koje ukazuje kritička teorija mogu kritikovati i/ili eliminisati u skladu sa standardima njegove teorije. To bi značilo da većina demokratskih društava koja se nazivaju liberalnim često nisu bila pravedna, pogotovo u međunarodnim odnosima. Rolsu je veoma stalo da pokaže kako liberalizam nije samo ideologija koja služi ekonomskim interesima, te da njegova politička koncepcija pravde nije ideološka u marksističkom smislu te reči. Zbog toga je odmah posle polemike sa Habermasom započeo analizu istorijskih nepravdi koje su počinila takozvana liberalna društva.

Kasnije je, i to upravo zbog prigovora o nedemokratičnosti, Rols rešio da razložno dovede u vezu s demokratskim društvom, dok je pristojno kao ideja praktičkog uma svojim određenjem vezano za nedemokratska društva koja bi većina razložnih osoba mogla tolerisati.⁴⁵ Potvrdu za ovakav zaključak nalazimo u Rolsovom tekstu. Patus koji započinje rečima „Specifično zlo nacizma mora biti shvaćeno...“ je u „Hirošimi“ nastavljen sa objašnjenjem kako demokratski narod može čak i da prihvati poraz ukoliko su uslovi mira razložni i umereni, te između ostalog vode ka pristojnom političkom odnosu. U *Pravu naroda* taj nastavak nedostaje i to upravo zbog toga što je ranija formulacija slabila pojam razložnosti, jer je razložnost povezana sa nedemokratskim društvom, te je sa podelom posla između razložnog i pristojnog postala nepotrebna. Na ovaj način smatramo da smo sumirali Rolsov misaoni pomak, i utvrdili razloge za promenu ovih formulacija, veoma značajnih za razumevanje totaliteta njegove koncepcije međunarodnih odnosa.⁴⁶

Sličnu povezanost sa Habermasovom kritikom možemo videti i kod dužnosti koje Rols vezuje za ideal državnika. Naime, to se da iščitati iz

strane, jer oni imaju ta prava kao ljudska bića u skladu sa pravom naroda i zbog toga što oni treba da nauče i razumeju sadržaj tih prava na sopstvenom slučaju; 5. Pravedni narodi treba svojim akcijama i proklamacijama tokom rata da naznače kakvoj vrsti mira streme i kakvu vrstu odnosa među nacijama traže; i 6. Praktično ciljno racionalno rezonovanje u toku vođenja rata mora biti u okviru i striktno ograničeno ovim principima. Vidi: „Hirošima“, str. 565-567; Uporedi: LP-IPRR, str. 94. Navedeni principi su, osim u nekim dodatnim istorijskim digresijama, potpuno isti. Jedina značajna razlika je zamena reči „pristojno demokratsko društvo“, sa „pravedan dobro uređen narod“, a to potvrđuje interpretaciju od koje polazimo.

45 Vidi: LP-IPRR, str. 67.

46 Vidi: „Hirošima“, str. 569; Uporedi: LP-IPRR, str. 99.

zadataka koje državnik ima i njihovog poređenja sa zadacima političkog filozofa. Politički filozof treba da uvidi permanentne uslove i realne interese pravednog i dobrog demokratskog društva, dok državnik treba da raspozna ove uslove i interese u praksi.⁴⁷

Rols se jasnije odredio prema ulozi političke filozofije u savremenom svetu upravo usled Habermasove kritike. *Pravo naroda* se razlikuje od članaka iz kojih je nastalo tako što eksplicitno predstavlja pokušaj da se koncipira realistična utopija. Iako je još u člancima vidljiva namera da se formuliše prava, ostvariva mera političke filozofije između skepticizma takozvanih realista i politički tromog utopizma u međunarodnim odnosima, novost u *Pravu naroda* predstavljaju izričite formulacije realistične utopije i izmirenja sa našim društvenim svetom, sa kojima ta knjiga počinje i završava.

Naše tumačenje o podeli posla između ideja razložnosti i pristojnosti svakako nalazi potvrdu u Rolsovom određenju realistične utopije. On je smatrao da politička filozofija treba da bude realistično utopistička u svojoj ulozi provere granica praktičkih političkih mogućnosti. S obzirom na to da nada za budućnost društva počiva na uverenju da društveni svet dopušta makar *pristojan* politički poredak, tako da je umereno pravedan iako nesavršen demokratski režim moguć, vidimo da je krajnji domet ideje realistične utopije legitimno uređen svet. U reformulaciji pravde kao pravičnosti Rols je naveo da činjenica pluralizma ograničava ono što je praktično moguće pod uslovima našeg društvenog sveta. Iako je tu zaključio da ostaje otvoreno pitanje kako se razlučuju granice praktičkog i šta su uslovi našeg društvenog sveta, on je imao afirmativan pristup, jer smatra da možemo promeniti i bolje ustrojiti političke i društvene institucije.⁴⁸

Ovakav zaključak je, naravno, primenjen i na međunarodne odnose. Prema našoj interpretaciji, koja počinje od razlike između pravednog i legitimnog, Rolsov projekat se može okarakterisati na sledeći način: iako trenutno postoji neodređeni raspon velikih nepravdi, realistično je očekivati da je moguće uspostaviti makar legitiman poredak sa poštovanjem moralnog minimuma i prirodnih dužnosti za sve delatne subjekte. Potvrdu za ovakvo tumačenje nalazimo u samom tekstu *Prava naroda*. Rols daje određenje smisla realističke utopije, u kome naglašava da je različitost među narodima, sa religijskim i sekularnim kulturama i tradicijama misli, pandan činjenici razložnog pluralizma kako je definisana u *Političkom liberalizmu*.

47 Vidi: „Hirošima”, str. 567-568; Uporedi: LP-IPRR, str. 97-98. Ovde Rols političkog filozofa naziva *studentom filozofije*. To se može tumačiti kao još jedan odgovor na Habermasovu tezu o preteranoj (apstrahovanje od istine) i premaloj (paternalističko dodeljivanje principa pravde građanima) skromnosti političkog filozofa.

48 Vidi: LHPP, str. 10-11; i Rawls, John: *Justice as Fairness: a restatement*, Harvard University Press, London, 2001. (u daljem tekstu JFR), str. 4-5.

Istorijske digresije Rolsu služe da pokaže kako Aušvic, ili postojanje bilo kojeg drugog velikog zla i nepravde u ljudskoj istoriji ne opovrgavaju mogućnost ostvarenja realističke utopije. Njegova argumentacija prati ideju da je Hitlerovo demonsko ludilo izraz slične religijske netolerancije, koja je bila svojstvena hrišćanskoj religiji, i koja je između ostalog dovela do inkvizicije, svetih ratova i veličanja masakra „jeretika“ u Vartolomejskoj noći. Rols smatra da ne smemo dozvoliti da nepravde i zla iz sadašnjosti ili prošlosti podriju našu nadu u budućnost društva liberalnih i pristojnih naroda širom sveta. Po njegovom mišljenju, potrebno je podržati i ojačati ovu nadu putem razvijanja razložne i upotrebljive koncepcije političkih prava i pravde koja se primenjuje na odnose među narodima. On smatra da se razvijanjem razložnog prava naroda iz političkog liberalizma potvrđuje njegova razložnost, i da je pravo naroda podržano od strane fundamentalnih interesa ustavnih demokratija i drugih pristojnih naroda.⁴⁹

Smatramo da ovakvo Rolsovo određenje razložne nade za budućnost direktno odgovara na pesimizam kritičke teorije i Habermasovo ograničavanje dometa moralne i političke filozofije zbog stalne suočenosti sa upitnošću da li je moguće živeti dobro, delati moralno ili sa čistom savešću posle Aušvica i Hirošime. Naime, zadatak je političke filozofije da prihvati i podrži ono što je umno u našem svetu, te da podrži uspostavljanje umnog poretka tamo gde ga nema. S obzirom na to da Rols želi da se ograniči na domen političkog, umno je zamenjeno razložnim i ispražnjeno od metafizičkog ostatka. Zbog toga je za način na koji se kasniji opus uklapa u celinu sa ostatkom njegove liberalne koncepcije veoma važna koncepcija izmirenja sa društvenim svetom bez koje nije moguće ni razumeti koncepciju realistične utopije.

Rols naglašava da se u ulozi izmirenja sa društvenim svetom politička filozofija mora čuvati od opasnosti da postane puka odbrana nepravednog i nedoličnog *statusa quo*. U svojoj reformulaciji pravde kao pravičnosti, on je napomenuo i da se s vremena na vreme moramo zapitati i da li je pravda kao pravičnost (ili bilo koja druga koncepcija pravde) ideološka u Marksovom smislu, zatim, ako nije - zašto nije, te da li su osnovne ideje ideološke i na koji način se može pokazati da nisu.⁵⁰

U skladu s takvim obzirima, Rols završava svoju koncepciju međunarodnih odnosa sa dodatnim razmatranjem ideje izmirenja sa našim društvenim svetom. Ovog puta se ta koncepcija ne odnosi na jedno idealno društvo, koje poput Hegelove umne države ostvaruje slobodu pojedini-

49 Vidi: LP-IPRR, str. 19-23.

50 Vidi: LHPP, str. 10; JFR, str. 3-4.

naca kroz društvene institucije, već sa društvom naroda koje treba da zameni *status quo*. Rols započinje sa konstatacijom da je suštinski korak za izmirenje sa našim društvenim svetom imati uvid u to kako je društvo naroda zaista moguće. On smatra da četiri osnovne činjenice (1. činjenica razložnog pluralizma, 2. činjenica demokratskog jedinstva u različitosti, 3. činjenica javnog uma, i 4. činjenica liberalnog demokratskog mira), koje su po njegovom mišljenju potvrđene istorijom i političkim iskustvom, te nisu deo teorije i ne mogu biti osporavane. One pružaju objašnjenje kako je razložno pravedno društvo naroda moguće. Rols smatra kako je verovatno da bi liberalni i pristojni narodi poštovali pravo naroda između sebe. Principi koje bi neki narod najverovatnije bio u iskušenju da prekrši su norme pravednog rata protiv agresivnih država van zakona, i dužnost međusobne pomoći prema društvima opterećenim problemima, jer razlozi za ove principe zahtevaju usmerenost na budućnost i često imaju snažne emocije protiv sebe. Dužnost državnika je po Rolsu da ubedi javnost u ogromnu važnost ovih principa i pružanja šansi drugim društvima da uspostave makar pristojne institucije.⁵¹

Rols smatra da su dve značajne ideje motivacija za uspostavljanje prava naroda. Prema prvoj ideji, velika zla (nepravedni ratovi, ugnjetavanje, proganjanje na verskoj osnovi, ropstvo i sl.) u ljudskoj istoriji proizlaze iz političke nepravde. Prema drugoj, jednom kada se politička nepravda zameni sa pravednim ili makar pristojnim društvenim politikama i osnovnim institucijama, ova velika zla će vremenom nestati. Rols naziva realističnom utopijom svet u kome su ova zla eliminisana i u kome su pravedne ili makar pristojne institucije uspostavljene od strane liberalnih i pristojnih naroda koji poštuju pravo naroda. Ipak, ideja izmirenja sa društvenim svetom putem moguće ostvarivosti realističke utopije ima i svoja ograničenja, od kojih Rols pominje dva. Mnoge osobe su fundamentalisti različitih religijskih i sekularnih doktrina koje su istorijski bile dominantne. Za njih društveni svet kakav prikazuje politički liberalizam predstavlja noćnu moru društvene fragmentacije i lažnih doktrina, i zlo sa kojim se oni ne mogu izmiriti. Izmirenje zahteva uvid u to kako je svet i racionalan i razložan, te prepoznavanje činjenice razložnog pluralizma kako u liberalnim i pristojnim društvima, tako i u njihovim međusobnim odnosima.⁵²

51 Vidi: LP-IPRR, str. 124-126. Naše tumačenje po kome su tipovi društava vezani za stupnjeve moralnog razvoja je potpuno u skladu sa ovim stavom. Naime, većina ljudi ima problem da pomaže onima za koje smatra da nisu moralni. Državnik je taj koji treba da ih ubedi kako je potrebna uzdržanost u toku rata prema narodu čija je država van zakona, jer je i taj narod sposoban za moralnost, i isto tako, da je potrebna pomoć za društvo opterećeno problemima kako bi dostiglo na moralnosti zasnovanu slobodu i jednakost.

52 Vidi: LP-IPRR, str. 126-127.

Drugo ograničenje za izmirenje sa društvenim svetom koji ostvaruje ideju realističke utopije predstavlja činjenica da i u tom društvenom svetu mnogi mogu trpeti značajne nesreće i patnje, i mogu biti pomeneni duhovnom prazninom, što i jeste uverenje mnogih fundamentalista. Rols je naglasio da politički liberalizam predstavlja liberalizam slobode (u liniji sa Kantom, Hegelom i Milom) koji podržava jednaku slobodu liberalnih i pristojnih naroda, kao i slobodnih i jednakih građana liberalnih naroda. Politički liberalizam osigurava putem primarnih dobara adekvatna sredstva za inteligentnu upotrebu njihovih sloboda, ali ne može garantovati duhovnu dobrobit. Duhovna pitanja nisu odbačena kao nebitna, već upravo zbog njihove važnosti je svim građanima ponaosob omogućeno da donose odluke za sebe.

Iako je u *Pravu naroda* očigledan uticaj marksističke kritike, Rols pravi i značajne ograde, kako ne bi podlegao prigovoru metafizičnosti spekulativne filozofije. Naime, on naglašava da ideja realističke utopije utvrđuje kako je moguće da takav svet postoji negde i u neko vreme, ali ne i da je to nužno, ili da će sigurno biti. Rols kaže da neko (npr. marksisti, V.D.) može misliti da je mogućnost takvog liberalnog i pristojnog političkog i društvenog poretka nebitna dok god se ta mogućnost ne ostvari. Za razliku od pesimizma kritičke teorije, Rols ima afirmativan i umereno optimistički stav. Rols tvrdi da sama mogućnost takvog društvenog poretka može da nas izmiri sa našim društvenim svetom, iako ostvarenje svakako nije nebitno. Ova mogućnost nije puka logička mogućnost već je povezana sa dubokim tendencijama i nastojanjima društvenog sveta, i to je dovoljno da odagna opasnosti rezigniranosti i cinizma.⁵³

Umereni optimizam Rolsovog liberalnog pristupa ima značajne posledice i za svakodnevnu politiku. Naime, tako što je pokazano da društveni svet može ostvariti karakteristike realistične utopije, politička filozofija daje dugoročni cilj političkog poduhvata, dok stremljenje ka tom cilju daje smisao onome što se čini danas. Pozitivan ili negativan odgovor na pitanje mogućnosti ostvarenja razložno pravednog društva naroda utiče na naše stavove prema svetu kao celini. Rols smatra da ovaj odgovor utiče na nas (kao građane, V.D.) pre nego što uđemo u stvarnu politiku, i ograničava ili inspiriše način na koji sudelujemo u njoj. Ukoliko se ideja dobro uređenog društva naroda odbaci kao nemoguća, to će obojiti ton i kvalitet stavova građana i značajno odrediti politički život.⁵⁴

Mi smo se trudili da pokažemo kako je *Pravo naroda* pod velikim uticajem debate između Habermasa i Rolsa. Po našem mišljenju, ovu

53 Vidi: LP-IPRR, str. 127-128.

54 Vidi: LP-IPRR, str. 128.

konceptiju međunarodnih odnosa valja razumeti u kontekstu polemike između liberalne i marksističke koncepcije samorazumevanja filozofske misli u modernom društvu. Naime, Habermas je (u liniji sa stavovima začetnika kritičke teorije) iz činjenice postojanja velikih nepravdi istrajavao na stavu umerenog realističnog pesimizma, dok umereni optimizam Rolsove koncepcije „realistične utopije“ istrajava na stavu da te činjenice ne umanjuju značaj pravde.

Ova interpretacija razjašnjava mnoštvo spornih mesta u Rolsovom *Pravu naroda* koje alternativna tumačenja do sada nisu uspela da objasne. Iako nije dat odgovor na sve vidove kritika upućenih Rolsu, cilj ovih razmatranja je samo da jasnije prikaže Rolsovu misao i odgovori na kritike koje su nastale usled nesporazuma. U odbranu ovakve naše interpretacije od mogućih prigovora možemo parafrazirati reči kojima Rols završava svoj uvod u predavanja o istoriji moralne filozofije: Iako smo se potrudili da učinimo najbolje što smo mogli u davanju tumačenja ovih činjenica, ne mislimo da je naša interpretacija jedina ispravna. Druge interpretacije su sigurno moguće, a neke od njih skoro izvesno bolje, samo što mi ne znamo za njih. Ova interpretacija ne služi jedino tome da bi se rasvetlila pozadina ovih misaonih shema, već i da ohrabri druge da naprave bolju interpretaciju, koja je osetljivija za više karakteristika koje se nalaze u tekstu, i bolje osmišljava celinu.⁵⁵

SUMMARY

This article provides an examination of Rawls's account of international relations, and discusses some of the issues that sparked debate about it among liberal authors. The author starts with the premise that the difference between justice and legitimacy can explain much of the contested issues, as well as the intent and scope of Rawls's approach. Furthermore, it is argued that the distinction between the reasonable and the decent, that characterizes the changes in Rawls's view, was specifically formulated as a response to Habermas. The article concludes with the analysis of the notions of realistic utopia and reconciliation with our social world, and argues that Habermas's view of a more modest role for philosophy due to »four moral-political liabilities of our time« greatly influences the genesis and development of some of Rawls's new ideas.

KEY WORDS: Rawls, Justice, Legitimacy, Law of Peoples, Habermas

SVAKODNEVNO I POLITIČKO: KONTRAPUNKT, OTPOR ILI TEMELJ?

Ivana Spasić¹

REZIME

U tekstu se kritički razmatraju različita tumačenja odnosa između svakodnevnog života i politike. Identifikuju se tri tipa pristupa: svakodnevica se može shvatiti kao suprotnost politici, kao mesto otpora, ili kao temelj političke delatnosti u užem smislu reči. Savremena teorija, tvrdi se, sve više se udaljava od prvog pristupa, a razvija druga dva, čime se razumevanje politike bitno menja i obogaćuje.

KLJUČNE REČI: svakodnevni život, politika, teorija, otpor

Svet svakodnevnog života i svet politike ne bivaju često predmet sistematskog poređenja. Ipak, oni su na različite načine povezani, u društvenoj praksi kao i u društvenoj teoriji, mada ta veza mahom ostaje implicitna. Predmet ovoga teksta jesu upravo različita tumačenja odnosa između ta dva pojma, koja se javljaju u laičkom i u naučnom diskursu. Tumačenja se, načelno, mogu podeliti na tri osnovna tipa. Svakodnevica se, prvo, shvata kao *suprotnost* političkom – nešto suštinski nepolitično i antipolitično, negacija politike, oblast iz koje je politika proterana – bilo da se tome dodaje negativni vrednosni predznak (svakodnevica = beznačajno, dosadno, zavisno) ili pak pozitivni (svakodnevica = toplinom i iskrenošću ispunjeno utočište od otuđenog, pokvarenog sveta politike). Drugo, svakodnevica se može videti kao *mesto političke borbe*, prvenstveno *otpora* okoštanim sistemima, moćnim grupama i, uopšte, silama dominacije: tu svakodnevni život više nije depolitizovan, ali je njegova političnost jedne druge vrste no što se uobičajeno shvata u političkoj nauci. Napokon, svakodnevni život može biti i *temelj*, koren, izvoriste, manje ili više neprepoznato tlo iz kojeg izniče etablirana, „vidljiva“ politika u standardnom smislu, kako ona institucionalna, tako i

1 Autorka je vanredna profesorka Univerziteta u Beogradu, Odeljenje za sociologiju na Filozofskom fakultetu.

ona protestna. Dok prvo tumačenje i dalje preovlađuje u kolokvijalnom i medijskom shvatanju ovog odnosa, kao i u jednom delu nauke, drugo i treće postaju sve prisutniji u akademskom poimanju i pri tom, kako ću pokušati da pokažem, suštinski obogaćuju teorijsko razumevanje politike.

POGLEDI NA SVAKODNEVICU

Svakodnevica, kao područje običnog, ni po čemu izuzetnog življenja iz dana u dan, ispunjenog rutinskim i repetitivnim aktivnostima, zadugo je bila prezreno i ignorisano područje ljudskog bitisanja. Antička civilizacija je svet privatnosti i domaćeg, *oikos*, smatrala inferiornim *polisu*, domenu javnog i značajnog. U polislu se vodila politika, negovala vrlina i razvijala mudrost. *Oikos* je, naprotiv, pripadao neslobodnim i nepunopravnim akterima (ženama, deci, robovima) i manje vrednim delatnostima (bavljenjem onim telesnim i prizemnim, reprodukcijom, kontingencijom). Platonova metafora pećine, u kojoj okovani ljudi sede i posmatraju igru senki na zidu, misleći da je to sve što postoji, može se uzeti kao iskonska forma svake kritike svakodnevice. Tokom većeg dela potonje istorije zapadne misli, svakodnevni život nije bio ništa do igra senki, carstvo obmana i samoobmana, tek bezbojna pozadina za ono nesvakodnevno – uzvišeno, sjajno i vrlo – gde su se preduzimali ratnički, duhovni ili moralni podvizi. Filozofija, a potom nauka, takođe preuzimaju ovaj stav, ustanovljujuću sebe tako što prave odlučan rez prema svakodnevnom životu, shvaćenom i u njegovom egzistencijalnom (način postojanja) i u kognitivnom smislu (zbir mnenja, predrasuda i ostalih nižih formi znanja).

S modernom epohom, nastajuće građanstvo, ta „prva vladajuća klasa u istoriji koja se nije stidela da radi“, kako to kaže Gi Debor [Guy Débord] (2004), donekle menja pogled: Veberov [Weber] (Veber 1968) prikaz duhovnog i privrednog sveta ranih protestanata može se čitati i kao priča o jednoj vrsti sakralizacije svakodnevnog života. Zahvaljujući kulturnom izumu „ovosvetovne askeze“, i najobičniji dan, proveden u marljivom radu, prožet smernošću i bogobojažljivošću, mogao je biti način ostvarivanja vrline. Ideali prosvetiteljstva takođe su značili vrednovanje običnog i svakodnevnog, i svakog čoveka kao čoveka, kao bića po prirodi obdarenog razumom i sposobnošću samousavršavanja. Prosvećenost, međutim, zadržava otklon od svakodnevice u njenom kognitivnom vidu, shvaćene kao kao forma znanja i mišljenja, kao carstvo sujeverja, iracionalnih mnenja, nepropitane kulturne predaje i gotovih ideja kojima se robuje. Društvene nauke se tokom XIX veka formiraju u istom ozračju kritičke distance spram svakodnevnog života i praktične svesti.

Tek je XX vek počeo da shvata kako se ispod naizgled bezbojne pokorice svakodnevnog života kriju potencijalno važni uvidi. Početkom tog stoleća

Sigmund Frojd [Freud], znamenitom sintagmom „psihopatologija svakodnevnog života“, ukazuje da snovi, omaške i drugi svakodnevni simptomi otvaraju pogled ka najdubljim slojevima čovekovog nesvesnog i omogućavaju razumevanje fundamentalnih psihičkih procesa. Georg Zimel [Simmel], atipični sociološki klasik, piše briljantne minijature o sociologiji obroka, mode ili nakita, o mikroformama interakcije, muško-ženskim odnosima i drugim „malim“ temama. On i Valter Benjamin prvi teorijski tematizuju ljudsko iskustvo velegradskog života. Društvena istorija škole *Anala* svojim pojmovima dugog trajanja i materijalne civilizacije obeležava udaljavanje od tradicionalne događajne i političke istorije. Među sociolozima, Čikaška sociološka se, oboružana metodom terenskog rada pozamljenim iz antropologije, prva bavi „malim čovekom“ i njegovim realnim, često nimalo lepim mikrosvetom (kriminala, imigrantske sirotinje, skitništva). Sredinom XX veka pak, konvergentnim razvojem nekoliko misaonih pravaca u sociologiji i društvenoj teoriji – mikrosociologije, feminizma i humanističkog marksizma – nastaje sociologija svakodnevnog života u užem smislu reči /stvaraju se teorijski preduslovi za sistematsko propitivanje svakodnevica.

Šta zapravo znači „svakodnevni život“ umnogome, međutim, zavisi od teorijske perspektive. Norbert Elijas, koji je i sam znatno doprineo tematizaciji svakodnevica svojom istorijskom sociologijom „procesa civilizovanja“ (Elijas 2001), ukazao je još 1970ih godina na to da različiti autori, koristeći isti termin, zapravo pod njim podrazumevaju čitavu lepezu različitih značenja. Svakodnevica, tako, može značiti: 1) običan dan, nasuprot prazniku; 2) život proveden u teškom radu, nasuprot lagodnom životu od profita ili rente; 3) život širokih slojeva naroda, nasuprot životu elite (od nekadašnjih kraljeva i aristokrata, do današnjeg „džet-seta“); 4) rutina bez iznenađenja koja se ponavlja iz dana u dan, naspram krupnih istorijskih događaja – prevrata, ratova, revolucija; 5) privatnost nasuprot javnom, profesionalnom životu; 6) spontano, nereflektovano, autentično iskustvo, nasuprot hladnoj, formalnoj nauci; 7) „lažna svest“ – neistinito, naivno, izmanipulisano mišljenje i iskustvo, nasuprot osvešćenom, istinitom uvidu u pravu stvarnost (Elijaš 1978). Dva poslednja značenja, osim što su međusobno suprotna, izdvajaju se od ostalih po tome što se odnose na kognitivne sadržaje, određene vrste svesti i znanja. Razlika između prethodnih pet i ova poslednja dva određenja može se označiti kao razlika između *supstantivnog* i *formalnog*, ili kako je ranije u ovom tekstu ta distinkcija označena, *egzistencijalnog* i *kognitivnog* shvaćanja pojma „svakodnevni život“.²

Bez obzira razlike, pristupi koji se formiraju oko pojma svakodnevnog života dele nekoliko zajedničkih pretpostavki. Najpre, navodna bliskost i

2 Podrobnija analiza različitih značenja pojma svakodnevnog života može se naći u: Spasić (2004).

prozirnost svakodnevica, kao onoga što nas okružuje i u čemu neprestano praktično delamo, onoga što „vidimo, ali ne primećujemo“ (Garfinkel 1967), predstavlja epistemološku prepreku. Potreban je poseban napor distanciranja, „oneobičavanja“, da bismo ga pretvorili u predmet sistematskog promišljanja. Zatim, međuljudski odnosi i interakcije, prakse i delanja na mikroplanu značajni su za formiranje ljudskog sopstva, malih grupa i drugih mikrofenomena. Ovo područje igra značajnu ulogu i u održanju, reprodukciji i promeni društvenog poretka kao makrofenomena. Potom, mora se uzeti za ozbiljno konkretna, situirana realnost – ono što stvarni ljudi, od krvi i mesa, zaista čine, u datom vremenskom, prostornom, društvenom i psihološkom kontekstu – na uštrb apstrakcija i generalizacija u kategorijama principa, struktura i sistema. Najzad, pojam svakodnevnog života često služi kao sredstvo kritike postojećeg – aktuelnog društvenog poretka, date raspodele moći, dominantnih socijalnih teorija, određenih formi života i preovlađujućih sistema vrednosti (heroizma po svaku cenu, kalkulativosti *homo oeconomicusa*, muške dominacije itsl). Stoga je zaključivano (Gouldner 1975; Gardiner 2000) kako svakodnevni život i ne može biti tek neutralan analitički pojam već uvek, uz to, predmet i instrument borbe.

DEPOLITIZACIJA I REPOLITIZACIJA SVAKODNEVNOG ŽIVOTA

Da li, osim sociologije, postoji i „politika“ svakodnevnog života? Pitanje se može posmatrati i u ravni praktičkog delanja i u ravni teorije o društvu. Što se prvoga tiče, svakako nije slučajno što se oživljavanje interesovanja za svakodnevicu u društvenoj teoriji, šezdesetih godina prošlog veka, poklopilo s istodobnom promenom političkog ambijenta. Nova levica, kontrakultura, studentski bunt 1968. i novi društveni pokreti više ne poštuju ustanovljenu graničnu liniju između „javnog-političkog“ i „privatnog-nepolitičkog“, nego usmeravaju svoju političku akciju upravo na svakodnevni život i tu nastoje da pokrenu radikalnu društvenu promenu. Oni problematizuju i politizuju svakodnevnicu, u smislu kvaliteta života, prava na odlučivanje o uslovima u kojima se živi, traženje udela u raspravljanju i donošenju odluka o pitanjima koja su drugačija od klasičnih političkih tema (nuklearna pretnja, uništavanje prirodne sredine, birokratsko ugrožavanje lične autonomije...) i zato se ne smeju prepustiti okoštanim strukturama etablirane politike. Inovativne tehnike političke borbe, koje novi društveni pokreti iniciraju, takođe su duboko uronjene u svakodnevni život.

U teorijskoj ravni posmatrano, pristupi koji sudeluju u formiranju pojma svakodnevnog života ne odnose se prema pitanju političnosti na isti način. Najznačajnije struje interpretativne sociologije (simbolički interakcionizam, fenomenologija, etnometodologija), bar u izvornim formulacijama u kojima su stupile na teorijsku scenu tokom šezdesetih i sedamdesetih godina XX

veka, u principu odstranjuju politički sadržaj iz svakodnevice.³ Feminizam i marksizam, naprotiv, od samog početka posmatraju svakodnevni život političkim očima. Po njima, pitanje moći je neodvojivo od analize svakodnevice, bilo da se u njoj otkrivaju refleksi nejednakosti sa viših strukturnih nivoa, ili da se identifikuju svakodnevici svojstvene, osobene mikromreže moći.

Humanistički marksizam nastaje kao alternativa sterilnom ekonomizmu zapadne socijaldemokratske misli i dehumanizovanoj dogmi staljinističkog zvaničnog marksizma, i istovremeno kao potraga za odgovorima na dvojno empirijsko pitanje: zašto na Zapadu nije došlo do predviđene proleterske revolucije, a na Istoku se revolucija izvrgnula u još goru neslobodu? Odgovore na ta pitanja neomarksizam traži na terenu svakodnevnog života. Dve su teorijske kategorije ovde ključne: otuđenje i „lažne potrebe“. Prema Anriju Lefevru (Lefebvre 1988), svakodnevni život je pre svega poprište manifestovanja mnogostrukih oblika otuđenja. Izvorno poniklo u sferi materijalne proizvodnje, otuđenje se danas preliva na sve oblasti čovekovog života. U savremenom „birokratskom društvu dirigovane potrošnje“, svakodnevni život, a ne više ekonomija, postaje glavno područje političke borbe. Svakodnevni život je ono što aparat (kako državni, tako i tržišni) nastoji da savlada i podjarmi, a u isto vreme ono što ljudi koji ga žive hoće da odbrane, sačuvaju, povrate. Od njega mora započeti svaki pokušaj da se nagrize i sruši status quo, da se ocrta mogućnost jednog drugačijeg, humanog i razotuđenog društva, kojem će ponovo zacariti sloboda ljudske igre, umetnosti i stvaranja, i u kojem će svakodnevni život ponovo biti prožet svetkovinom. Druga, izvedena kategorija, „lažne potrebe“, počiva na ideji da je, na osnovu apriornog karaktera čovekove generičke suštine kako je definisana u Marksovim ranim radovima, moguće definisati istinske ljudske potrebe. Lažne su one potrebe koje nastaju kao izobličeni rezultat spoljašnje manipulacije u korist postojećeg poretka, i ne vode čovekovom samoostvarivanju. Očito, teren kako za manipulaciju tako i za borbu protiv nje može biti jedino svakodnevni život.

Za marksiste – Lefevra, Agneš Heler [Agnes Heller] (1978), Kritičku teoriju – zajedničko je da svakodnevni život vide kao novo *mesto revolucije*, i to u dva smisla. S jedne strane, promena poretka mora tu da započne, zato što se tu i nalaze koreni opstanka kapitalizma, u njemu se odvijaju procesi kooptiranja ili „potkupljivanja“ potlačenih klasa; s druge strane, buduće socijalističko društvo neće zasluživati to ime ukoliko ne omogući novu i bolju svakodnevnicu – kao što, negativnim primerom, dokazuje

3 Ovo važi samo u principu, budući da neki ogranci ovih pristupa kasnije razvijaju upravo njihove političke aspekte, kao recimo teorija etiketiranja (interakcionistička paradigma u oblasti devijantnosti), feministička konverzionana analiza (izdanak etnometodologije), sociologija svakodnevnog znanja Bergera i Lukmana [Luckmann] (poreklom iz fenomenologije) itd.

slučaj Sovjetskog Saveza. Kod ovih teoretičara, dakle, naglasak više nije na radničkom osvajanju fabrika, ukidanju privatnog vlasništva ili preuzimanju državnog aparata već glavni zadatak sada postaje preobražaj svakodnevnog života: radikalna promena odnosa u porodici, položaja žene, prakse odgoja dece, zatim vladajućeg seksualnog morala i celokupne „seksualne politike“, kako to naziva Erih From, e da bi se omogućilo slobodno formiranje i zadovoljavanje ljudskih potreba, te nesputan, svestran i skladan razvoj individualne ličnosti i ostvarenje lične sreće.

Kada je o očuvanju kapitalističkog statusa quo reč, pojedini autori se razlikuju po tome koje procese u svakodnevici ističu u prvi plan. Teodor Adorno i Maks Horkhajmer [Horkheimer] kao prvenstvene krivce vide, s jedne strane, autoritarnu strukturu odnosa u porodici i odgovarajuću praksu vaspitavanja dece kao neslobodnih, autoritarnih ličnosti, a s druge „kulturnu industriju“ koja umesto da izoštrava kritičko promišljanje uljulkuje svoje pasivne potrošače u iluziju sreće. Za frojdomarksiste (V. Rajh [Reich], H. Markuze [Marcuse], E. From [Fromm]), ključ je u manipulaciji seksualnim porivima, bilo kroz njihovo potiskivanje, ili kroz izopačeno ispoljavanje (na šta je Markuze mislio kada je govorio o „represivnoj desublimaciji“).

Antonio Gramši [Gramsci] uvodi pojam „hegemonije“, koji je takođe neodvojiv od svakodnevnog života, jer se tu događa neprekidna „rovovska“ borba za kontrolu nad značenjima i simboličku prevlast između dominantnih i dominiranih klasa. To da vladavina nikad nije zasnovana na čistoj prinudi, i da se poslušnost i pristanak najdelotvornije postižu osvajanjem „zdravog razuma“, odnosno ideološke podloge kulturnog sistema, jeste glavna Gramšijeva poruka. A pošto nije zajamčena, vladavina je uvek otvorena za osporavanje. Svakodnevni život tako još jednom postaje prostor borbe, za jednu novu, proletersku kulturu i prateći pogled na svet. Gramšijeve ideje kasnije razvijaju u poststrukturalističkom pravcu Ernesto Laclau i Šantal Muf, u svojoj značajnoj teorijskoj studiji *Hegemonija i socijalistička strategija* (Laclau and Mouffe 1985).⁴

Jedan od najpoznatijih slučajeva primene pojma hegemonije predstavlja studija Pola Vilisa, *Učenje za manuelni rad* (Willis 1977). Da bi objasnio kako radnička deca mahom završavaju takođe u radničkim zanimanjima, autor predlaže konstrukt „protivškolske kulture“. Pod uticajem vršnjačke okoline, mladići iz radničke klase se vezuju za niz vrednosti i normi (muškosti, fizičke snage, antiintelektualnosti itd.) zbog kojih odbacuju školu, i radnička budućnost postaje neminovna. Paradoks je u tome što sudelovanje u spontanoj kreativnosti grupne kulture, koja svojim učesnicima pruža osećaj identiteta i lične vrednosti, ujedno dopri-

4 Njihovu verziju pojma hegemonije primenio je na veoma plodan način u svojoj etnografiji društava Srbije i Hrvatske tokom 1990ih Stef Jansen (2005).

nosi začaranom krugu klasne reprodukcije i odustajanju od angažmana na političkoj promeni. Tome doprinose, recimo, mehanizam naturalizacije, zahvaljujući kojem se postojeći društveni odnosi sagledavaju kao posledica neke vrste prirodne nužnosti, te aistorična vizija sveta većito podeljenog na „nas“ (radnike, narod) i „njih“ (više klase, gospodu).

Drugi najvažniji kritički pristup, feminizam, problematizuje navodnu apolitičnost privatnog domena svojim slavnim sloganom „Lično je političko!“. Smisao te parole jeste da ono što žene doživljavaju kao svoje individualne i intimne probleme, emocionalne teškoće i lične neuspehe, jeste zapravo zajedničko njihovom potčinjenom rodu, te da ima strukturno poreklo u ustanovljenom poretku patrijarhalne dominacije. Otud se problemi i ne mogu rešavati na individualnom planu već samo kolektivnom, političkom borbom za žensku emancipaciju.

Među najznačajnijim idejama koje feministička teorija unosi u proučavanje svakodnevnog života najpre treba pomenuti neplaćeni kućni rad, kao mehanizam kojim kapitalistički sistem obezbeđuje najjeftiniju reprodukciju radne snage i sistema u celini, žene eksploatiše i istovremeno im uskraćuje društveno priznanje i samopoštovanje iz tog rada (Oakley 1974). U podlozi ovoga stoji podela društvenog života na javnu i privatnu sferu, koja se uobičajeno uzima kao nešto «prirodno» i politički irelevantno. Tumačeći tu podelu, međutim, kao istorijski i politički čin, kojim je potčinjenost žena – njihova lišenost statusa političkog subjekta – ugrađena u same temelje liberalne teorije i prakse, feminističke autorke (npr. Pejtmen 2001) pozivaju na korenito preispitivanje standardnog političkog samorazumevanja Zapada. Nadalje, feministkinje posmatraju rodne uloge i identitete kao takođe političke kategorije. Sklopovi društvenih očekivanja s kojima se pojedinci suočavaju kao pripadnici jednog ili drugog pola vrše na njih pritisak da se saobraze unapred formiranim i često krutim predstavama o tome šta žene, odnosno muškarci treba ili ne smeju da čine i osećaju, šta im dolikuje a šta ne. U procesu formiranja sopstva, koji se od najranijeg detinjstva odvija pod odlučujućim uticajem okoline, moć takođe ima udela, jer je njegov cilj stvaranje jedinki usklađenih s postojećim, neravnopravnim rodним poretkom. Patrijarhalne strukture se predstavljaju kao naturalizovane (oprirođene), prikrivajući svoje istorijsko poreklo i svoj ne-nužni karakter, i usađuju se u duboke slojeve ličnosti pojedinaca, u „zdrav razum“, u nemišljene mentalne i praktične strukture. A pošto naloge rodnog poretka internalizuju kao vlastitu prirodu, pojedinci ih slede i ispunjavaju bez svesne namere i u odsustvu spoljašnje prisile. Ova teorijska linija, koju je feminizam pokrenuo, isprva se ticala samo ženskih subjekata, ali je kasnije proširena na proces formiranja roda uopšte: od ženskih studija ka gay, rodnim i queer studijama. Svima je njima zajednička temeljna pretpostavka da procesi oblikovanja sopstva nisu politički neutralni.

Jednu od najrazvijenijih feminističkih teorija svakodnevnog života ponudila je Doroti Smit (Smith 1987). Njena je ambicija da, oslanjajući se na svakodnevni svet kao epistemološko polazište, izgradi jednu novu, alternativnu društvenu nauku. Konvencionalna sociologija, koja ceni apstraktno, generalizujuće mišljenje, nalazi se, smatra Smitova, u osobenom saučesništvu s „odnosima vladanja“ u patrijarhalnom i na druge načine nepravednom svetu. Kada se prezire ono konkretno, ovozemaljsko, telesno, prolazno, nečisto i nesavršeno, kada se zamišlja da misao može postojati bez otelovljenog mislećeg subjekta i bez njegove specifične tačke gledišta, tada društvena nauka postupa kao i muškarci, kojima je istorijsko-društveni razvoj omogućio da zaborave na celokupnu „logistiku svog telesnog postojanja“, budući da o njoj brinu pripadnice ženskoga roda. Takvo je saznanje, međutim, u samim svojim temeljima iskrivljeno. Polazeći samoosveščeno iz svog konkretnog sveta života stvorićemo, smatra Smit, novu i adekvatniju sociologiju, koja će najpre biti ženska i feministička, ali sa ciljem da brzo preraste u opštu, podjednako primerenu obama polovima.

Oba kritička pristupa svakodnevnom životu, dakle, odbacuju ideju da je politika specijalizovana delatnost koja se odvija „negde drugde“, u izdvojenim arenama, a da svakodnevni život ostaje po strani, nedotaknut. I marksizam i feminizam, naprotiv, smatraju da je on u potpunosti ispresecan odnosima moći, hijerarhije, autoriteta i pobune: svakodnevni život kao teren političke borbe.

TEORIJA SVAKODNEVNOG OTPORA

Ista ideja, formulisana na drugačiji način, postaje suština jednog potpuno novog pristupa odnosu svakodnevnog života i politike, nastalog sredinom 1980ih – teorije „svakodnevnog otpora“. Ona ima dva glavna izvora.

Prvo ishodište je misao francuskog istoričara i antropologa Mišela de Sertoa (Certeau 1974). Za njega je pravi junak savremenog doba svakodnevni, anonimni akter, nemoćan i potčinjen, ni po čemu izuzetan, čestica mase. Serto govori o mnoštvu svakodnevnih „praksi“ i „taktika“ koje taj akter upražnjava, iza leđa i na štetu moćnih pojedinaca, ustanova i sistema. Po Sertou, svaka „potrošnja“ – poput čitanja, hodanja gradom, gledanja televizije ili trošenja nekog materijalnog dobra – koja se uobičajeno smatra pukim pasivnim konzumiranjem onoga što nam je neko drugi nametnuo ili, u najboljem slučaju, dodelio, zapravo je neka vrsta „proizvodnje“, jer ono što korisnik čini s ponuđenim proizvodom nikada nije unapred u nj upisano. Uz to, simbolička potrošnja-upotreba nije apolitična budući da se kroz nju vodi stalna borba između dve globalne strane: jedna (dominantne grupe, sistem, moć) pokušava da nametne skupove značenja koji njoj pogoduju, jer podržavaju status quo, dok se druga strana (potlačeni,

nemoćni, svakodnevni akteri) tome odupire. Otpor ostvaren kroz svakodnevne prakse jeste zaobilazan, lukav i neprimetan – Serto koristi metaforu krivolova – i ne pokušava da sruši celinu poretka, što bi bilo nerealno i pogibeljno, već samo neprekidno potkopava i narušava sistem iznutra. Vladari mogu misliti da zaista i neosporno vladaju, dok ispod njihovih prestola beskonačne kolone nevidljivih termita upravo razjedaju građevinu njihove vlasti. Spolja, sve je na mestu – poput spoljašnjih simbola hrišćanstva koje su starosedeooci Južne Amerike bili prinuđeni da prihvate kao svoju novu religiju posle evropske kolonizacije – ali iznutra, nemoćni su u stvari odneli pobjedu, jer su u tuđu i nametnutu formu neopazice uneli vlastitu sadržinu.⁵

Druga verzija svakodnevnog otpora jeste teorija „oružja slabih“ koju razvija politički sociolog Džejms Skot (Scott 1985). Ideje su veoma slične Sertoovim, s tom razlikom što su, za razliku od njegovog filozofskog pristupa, formulisane na osnovu konkretne etnografske empirijske građe (iz ruralne Malezije). Skot odbacuje uvreženu ideju da, u odsustvu otvorenog otpora, moramo zaključiti kako su podvlašćene klase pomirene s poretkom u kojem izvlače deblji kraj. Površinski klasni mir ne znači pristanak i internalizaciju vlastitog položaja, svejedno da li se to objašnjava preko „lažne svesti“ ili preko „kulture hegemonije“. Naprotiv, podređene klase su tokom duge istorije svoje potčinjenosti razvile velik broj tehnika svakodnevnog otpora. To „oružje slabih“ deli se na dve velike grupe. Jednu čine forme ekonomskog otpora – sitne krađe, zabušavanje, sabotaze, potpale, dezertiranje i slično. Drugu grupu tvore forme ideološkog otpora ili „skriveni transkripti“ – kritika moćnika iza njihovih leđa (Scott 1990). Kada se nađu s vladajućima oči u oči, potčinjeni su prinuđeni da glume pokornost; to su „javni transkripti“. Nasuprot tome stoje „skriveni transkripti“, potajno i „među svojima“ iskazane autonomne i autentične naracije, u kojima potčinjeni daju oduška svom gnevu, otporu i želji za slobodom. Direktna konfrontacija s vlastima se izbegava, jer je sila u njihovim rukama; zato svakodnevni otpor ostaje skriven, oslanja se na podzemne mreže solidarnosti i anonimnost mase. Tako ostaje nevidljiv i za istraživače, pa se istoriografija i politička nauka bave gotovo isključivo revolucijama i masovnim pobunama, a svakodnevni otpor izmiče njihovoj pažnji. Iako malih razmera, antiherojska i kratkotrajna, ova „infrapolitika potčinjenih grupa“ nije za potcenjivanje. Osim što slabijima život čini podnošljivijim i u materijalnom i u psihološkom smislu, jer im pomaže

5 Sertoova teorija svakodnevnih taktika široko je prihvaćena u studijama kulture i kulturnoj teoriji. Najproduktivniji spoj Sertoa, neomarksističke teorije hegemonije i semiologije ostvaren je u analizama omladinskih potkultura kao „otpora kroz stil“ koje je 1970ih i 1980ih sproveo birmingemski Centar za savremene studije kulture.

da očuvaju minimum ličnog dostojanstva, ona isto tako predstavlja neopodnohnu pripremu za razvijene, vidljive oblike političke akcije. Ona je, prema Skotovoj metafori, nalik na milijarde sićušnih polipa što, malo po malo, stvore koralni greben o koji se i najveći brod može razbiti.

Ideja svakodnevnog otpora dolazi do svoje krajnosti u teoriji popularne kulture Džona Fiska [John Fiske]. Polazeći od Sertoovih svakodnevnih taktika, Fisk (2001) definiše popularnu kulturu kao zadovoljstvo što ga podređeni društveni slojevi izvlače iz kontrole nad značenjem kojom raspoložu kao potrošači masmedijske kulturne ponude. Iako se ti artikli proizvode industrijski, njihovo značenje nastaje tek kroz potrošnju; a običan narod će te artikle tumačiti onako kako njemu odgovara. Popularna je samo ona kultura koja se temelji na subverzivnim, opozicionim značenjima, uperenim protiv interesa vladajućih grupacija. Upravo suprotno od onoga što su verovali Horkhajmer, Adorno i drugi kritičari masovne kulture – što je jedna kulturna forma rasprostranjenija, popularnija, manje ambiciozna i manje intelektualna, ona je utoliko pogodnija za subverziju i otpor sistemu. Televizija, kao medij s najvišim stupnjem „semiotičke demokratije“ (delegiranja proizvodnje značenja na gledaoce), tu zauzima prvo mesto. Forme popularne kulture i simbolička borba koja se povodom njih vodi prenose se i na druga područja i služe kao zamajac „politici svakodnevnog života“, u kojoj obespravljene grupe nastoje da prošire prostor slobode i autonomije u mikrosredinama gde su podvrgnuti neravnopravnim odnosima moći (porodica, škola, radno mesto).

INTERDISCIPLINARNI DOPRINOSI

U propitivanju odnosa između svakodnevnog života i politike posebno je aktivan bio francuski strukturalizam i njegovi poststrukturalistički izdanci. Pojam „interpelacije“ strukturalnog marksiste Luja Altisera [Louis Althusser] (2010) – postupak oslovljavanja ili prozivanja pojedinca u određenom ključu, kojim ga instanca moći konstituiše u subjekta – inspirisao je pokušaje rekonceptualizovanja države u okviru savremene političke antropologije i političke geografije. Ideja je dereifikovati državu, ići pravcem „od države-kao-stvari ka držav(nost)i-kao-efektu“ (Painter 2006; v. isto tako Bratsis 2006), te pretpostavku o državi kao zasebnoj društvenoj sferi zameniti proučavanjem mnogobrojnih i mnogostrukih praksi i procesa putem kojih se država otelovljuje i oprisutnjuje u svakodnevnom životu.

Semiologija svakodnevnih kulturnih fenomena Rolana Barta (Barthes 1957), zasnovana na njegovoj tezi o trajnom prisustvu mita u savremenom kulturi, i danas predstavlja živ izvor ideja, koji nas čini osjetljivijima za igru moći u prividno depolitizovanim prostorima medijskih reprezentacija, marketinških slogana i vizuelnih senzacija. Bart ispituje simboličku

politiku mode, potrošnih dobara, medijskih slika, rečju, ispoljavanje ideologije u svakodnevici kroz prividno apolitične i zdravorazumske prakse. Na Bartovom tragu, Žan Bodrijar [Jean Baudrillard] razvija sopstveni diskurs o medijalizovanoj kulturi simulakruma. Politički verovatno najkontroverznija primena koncepta hiperrealnosti, u kojoj medijske slike i reprezentacije postaju nerazmršivi konstitutivni delovi stvarnosti, bila je njegova teza o „Zalivskom ratu koji se nije dogodio“ (Bodrijar 1995).

Mišel Fuko [Michel Foucault] (Fuko 1978, 1997) redefiniše moć kao disciplinu, kao pozitivnost koja stvara, proizvodi i omogućava, umesto da ograničava, obuzdava i sprečava. Ta moć deluje kroz „kapilare“ društva i, budući da je nedostupna klasičnoj politikološkoj analizi (jer nema svoje središte ni individualnog nosioca, niti se može pojmiti kao neka vrsta poseda koji se drži u rukama), njeno proticanje moramo posmatrati kao jednu vrstu „mikrofizike“. Fukoova verovatno najslavnija sintagma jeste „znanje-moć“, prema kojem znanje (saznanje, intelekt, nauka, filozofija, racionalna misao, religijska misao, umetničko stvaranje itd.) nije, kako se veruje, apolitično ili čak antipolitično – kao u slučaju idealnog lika intelektualca-heroja, koji se u ime istine, ne mareći za cenu, suprotstavlja ovozemaljskim moćnicima – nego nepopravljivo spregnuto s odnosima moći. Fukoovski naglasak na telesnosti i disciplinovanju ljudskog tela („telesnim režimima“) dobija sve veći značaj u savremenim uslovima, iznedrujući novu tradiciju proučavanja „biopolitike“. Fukoovske inspiracije su i zanimanje za procese identifikacije i dokumentovanja, kao sredstva vladanja; regulisanja bezbednosti; kontrole (instanci moći) nad kretanjem ljudi, unutar i, posebno, preko državnih granica (Salter 2006; Torpey 1998; Jansen 2009). U savremenom „rizičnom društvu“ (Bek 2001), preokupiranost pitanjima bezbednosti i posledični prodor sve savršenijih tehnologija za nadzor u prostore koji su doskora bili toga oslobođeni, kao i pravne i filozofske raspre koje se oko toga vode, politizuju svakodnevicu na jedan nov način. To se dodatno zaoštrava pretnjama od globalnog terorizma posle 2001. godine, kada, s jedne strane, atmosfera straha normalizuje nove vidove kontrole, a s druge i sam terorizam rado napada u samo srce svakodnevnog života (gradske ulice, kancelarije ili metro, i to usred radnog dana). Medijski prikazi dodatno pojačavaju efekat šoka prenoseći slike nasilne smrti na fonu prozaičnih detalja svakodnevne rutine. U tim okolnostima, i puko „nastavljanje svakodnevnog života postaje“ političko pitanje, prožeto patriotskom simbolikom“ (Moran 2011: 313-314).

Na tekovine strukturalizma oslanja se i teorija prakse Pjera Burdijea (Bourdieu 1979; 1991; Wacquant /ed./ 2005). Burdijeova izrazito kritička sociologija posmatra „doksu“ – svakodnevno znanje, pogled na svet, zdrav razum – kao nešto što nije politički nevino već je mesto najčvršćeg i najtrajnijeg (jer najneupitnijeg) vezivanja ljudi za postojeći poredak. Nemoćne, potlačene grupe (niže klase, manjinske rase, žene itd.) pristaju uz postojeći poredak

zato što nisu u stanju da zamisle alternativu; a nisu to u stanju zato što je njihova socijalizovana „druga priroda“ (habitus) formirana u skladu sa zahtevima, vrednostima i hijerarhijama postojećeg poretka. Najdelotvornije nije nasilje poduprto najvećom silom nego, naprotiv, bezglasno, neosetno, neprepoznato „simboličko nasilje“ koje se vrši tako što grupe koje lošije prolaze u datoj raspodeli privilegija (kapitala) prihvataju legitimnost takve raspodele i sami sebe procenjuju sa stanovišta kriterijuma koji ih defavorizuju.

Analiza diskursa, analiza konverzacije i konstruktivizam jesu porodica labavo povezanih pristupa kojima je zajedničko to što jeziku (tačnije: upotrebi jezika) pridaju središnje mesto u društvenom životu. Kategorije koje se u sociološkoj i politikološkoj analizi obično uzimaju kao „nezavisne varijable“ (grupe i grupna pripadnost, interes, identitet, vrednosti, ideologija) ovde se tretiraju kao konstrukti, dakle posledice složenih, jezički posredovanih procesa koji se odvijaju u intersubjektivnom prostoru, a pre svega u svakodnevnom životu. U ovom okviru, recimo, engleski socijalni psiholog Majkl Bilig (Bilig 2009) govori o „banalnom nacionalizmu“ – rutinskom reprodukovanju nacionalnog identiteta kroz sviknute, neprimećene vizuelne i jezičke simbole u svakodnevnoj upotrebi, recimo, na ulici, u dnevnim novinama, u neformalnim razgovorima među poznanicima, kroz reklame, dečje igračke i slično. Ovaj proces, prema Biligu, dejstvuje i na razvijenom, demokratskom i pacifikovanom Zapadu, ništa manje no u drugim delovima sveta, kojima se „nacionalizam“ uobičajeno pripisuje. Na istoj liniji je i poznata teza Benedikta Andersona, izneta u knjizi *Nacija – zamišljena zajednica* (Anderson 1990), o formativnom dejstvu kulturnih poluga – jezika, štampe i škole – za nastanak evropskih nacija. Andersonova zanimljivost nije toliko u isticanju presudnog upliva kulturne sfere, koliko u tome što se procesi koje on stavlja u prvi plan odvijaju upravo u svakodnevnom životu: po njemu, na izvestan način, nacija „nastaje“ u svakodnevi.

Iz usmerenosti na jezik proistekao je i pojam orijentalizma koji je krajem 1970ih predložio Edvard Said (2000), pokrenuvši čitavu jednu novu istraživačku struju. Postkolonijalne studije, simbolička geografija, imagologija i slične tradicije kombinuju političku geografiju, studije međunarodnih odnosa i kulturne studije i ispituju kako se u stereotipnim predstavama o različitim delovima sveta – koje se inače smatraju zdravorazumskim, banalnim i politički beznačajnim – u prerušenom vidu odražavaju i reprodukuju nejednaki globalni odnosi moći (vojne, političke, ekonomske). Slične ideje primenjene su, pozitivom kritikom i neophodnom modifikacijom, i na naš region: pojam „balkanizma“ skovan je da bi se analizirali istorijski nastanak i savremeno obnavljanje slike „Balkana“ u zapadnom političkom, medijskom i akademskom diskursu, slike koja znatno utiče na međunarodni položaj i sudbinu balkanskih društava (Todorova 2006; Jezernik 2007; Bakić-Hayden 2006; Goldsvorti 2000).

Napokon, zahvaljujući procesu globalizacije, neke karakteristično svakodnevne prakse dobijaju nov politički značaj. Banalni potezi, poput izbora hrane koju ćemo jesti, odeće koju ćemo nositi ili muzike koju ćemo slušati, postaju politički relevantni. S jedne strane, te prakse potrošnje imaju svoj jasan udeo u konstruisanju i pokazivanju nacionalnog, religijskog, kulturnog, regionalnog identiteta.⁶ Tu osnovno pitanje glasi – da li ćemo preuzeti onaj identitet koji za nas stvara naša zajednica, ili ćemo usvojiti neki drugi, koji nam je postao dostupan zahvaljujući globalizovanom tržištu? S druge strane, prakse potrošnje postaju politički problematične i iz ugla društvene pravde, transkontinentalne eksploatacije i ekoloških briga. Sve veći broj potrošača prilikom izbora robe postavlja pitanje odakle roba potiče, ko kontroliše proizvodnju, u kojim uslovima se proizvodi, da li se uništava prirodna okolina, da li se izrabljuje dečji rad i slično. Ova „politička“, „etička“ ili, najšire, „kritička potrošnja“ javlja se u negativnom i pozitivnom vidu, kao *boycott* ili *buycott* – odluka da se kupi, ili ne kupi, određeni proizvod ili usluga, doneta iz političkih, etičkih ili ekoloških razloga (Tormey 2007; Yates 2011). Reč je o jednom sasvim novom tipu odnosa između politike i svakodnevne: ta suštinski svakodnevna, banalna aktivnost, potrošnja, politizuje se; otvara se nov kanal političke participacije; a krug instanci na koje kritička potrošnja cilja, u nameri da promeni njihovu politiku, znatno je širi od nacionalnih vlada (obuhvata najčešće kompanije, kao i međunarodne organizacije raznih vrsta, te javnost uopšte).

POSVAKODNEVLJENA POLITIČKA TEORIJA

U savremenoj političkoj sociologiji i političkoj teoriji, pojam svakodnevnog života danas je primetniji nego što je bio ranije, i znatno manje je prinuđen da „pravda“ svoje prisustvo no što je to bio slučaj pre, recimo, dvadesetak godina. Ovome doprinosi, osim prethodno navedenih interdisciplinarnih podsticaja, i nekoliko novijih teorijskih tekovina u samoj političkoj nauci, kao i zastupanje određenih shvatanja demokratije, njenog trenutnog stanja i budućnosti. Ako se vratimo tipologiji odnosa između svakodnevnog i politike izloženoj na početku, ovi pristupi mogu se ponajpre podvesti pod treće shvatanje, svakodnevne kao *temelja* institucionalne politike.

Jedan od pravaca „posvakodnevljanja“ bila je problematizacija nekih uvreženih teorijsko-metodoloških postulata. Recimo, u nekima od dominantnih politikoloških paradigmi uobičajeno je da se „interesi“, „opredeljenja“, „vrednosti“ itd. tretiraju kao privatna, individualna stvar što nastaje

6 Dobar pregled teorija potrošnje na našem jeziku može se naći u: Erdei 2008.

u pretpolitičkoj i nepolitičkoj sferi, koja se u analizi ostavlja po strani; zanimanje počinje tek tamo gde se oni združuju i daju agregatne rezultate na nivou velikih brojeva. Za razliku od toga, pristupi osetljivi na svakodnevne aspekte politike smatraju da nije dobro proces obrazovanja interesa, opredeljenja, vrednosti i volje odgurnuti u depolitizovano „građansko društvo“ i sferu individualnog. Jer, ove veličine takođe nastaju među ljudima, u intersubjektivnom prostoru, a naročito kroz neformalne svakodnevne razgovore. Jedna od prepoznatljivih sintagmi za ovu vrstu pristupa jeste „proizvodnja politike“, koja označava da se između svakodnevne i politike odbija podići pregrada.

Verovatno najuticajnije pojedinačno teorijsko nasleđe kada je o svakodnevici i politici reč jeste opus Jirgena Habermasa (Habermas 1981). Ovo se nasleđe, zapravo, račva nadvoje: jedan ogranak proističe iz Habermasove dvostepene slike društva, odnosno pojma sveta života i pratećeg pojma kolonizacije, a drugi se više oslanja na ideju komunikativne racionalnosti. Što se prvoga tiče, svakodnevni život se donekle može poistovetiti sa svetom života, kao ontološki i normativno primarnim područjem iskustva i formom socijalne integracije; sistem, sa svojom institucionalnom strukturom, izniče iz njega i ostaje za nj vezan kao za normativno stajalište iz kojeg se procenjuju systemske performanse i uz čiju pomoć se sistem kritikuje, obuzdava, menja i popravlja. Sedište bazičnih procesa socijalizacije ličnosti, kulturne reprodukcije i socijalne integracije, društveni korelat procesa sporazumevanja kojim se saglasnost postiže bez nasilja i nametanja, područje nastanka i čuvanja komunikativne racionalnosti, svet života nalazi se u stalnoj opasnosti od ekspanzije sistema, koji pokušava da ga kolonizuje svojom operativnom logikom i svojim bezličnim medijumima novca i moći. Pojam kolonizacije sveta (svakodnevnog) života koristi se danas i izvan strogo habermasovske tradicije. Tako recimo Stenli Dic (Deetz 1992) upozorava na opasnost od nekontrolisanog širenja neformalizovane političke moći komercijalnog sektora u savremenim društvima. Zaokupljeni državom i odbranom sloboda i prava od njenih zloupotreba, ni građani ni politička teorija ne primećuju u kojoj meri korporacije preuzimaju odlučivanje o sve većem broju pitanja koja se tiču svakodnevnog života svih. Odluke se, pri tom, ne donose ni demokratski ni transparentno, a za priziv protiv njih nema uhodanih kanala, budući da se sve odvija pod plaštom tržišne apolitičnosti. Da bi se ovo nadiranje obuzdalo, smatra ovaj autor, neophodna je jedna inovativna „politika svakodnevnog života“.

Drugi habermasovski put spajanja svakodnevne i politike nadovezuje se na pojmove javnosti, rasprave i dijaloga, a povezan je s deliberativnim određenjem demokratije. Racionalnost komunikativnog tipa nije spolja uneta već se izvodi iz same prirode ljudske upotrebe jezika. Iako je deli-

beracija zahtevna forma komunikacije, ona izrasta upravo iz neupadljive, svakodnevnne prakse traženja i pružanja razloga za ono što činimo. Deliberaciju ne treba svoditi na njenu instrumentalnu funkciju, u smislu sredstva, tj. procedure za donošenje odluka koje će zadovoljiti zahtev racionalnog, argumentovanog konsenzusa svih kojih se tiču. Deliberacija ima i znatno širi značaj, ukoliko je shvatimo kao manje formalan, više spontan proces koji se neprekidno odvija u svakodnevnom životu. To je način da se politička volja uopšte i formira; kroz neteleološku, neinstrumentalnu, dijalošku razmenu u neformalnim svakodnevnim konverzacijama nastaju i politika sama, i politički subjekti (građani i njihova udruženja). Ni izborna opredeljenja ne izniču direktno iz tla građanskog društva: pre no što postanu vidljiva u kampanjama i na samim biralištima, ona se oblikuju u zbrkanoj galami svakodnevnih priča isto koliko i formalizovane, medijske komunikacije. Za ovaj tip komunikacije Kim i Kim (2008), kombinujući Habermasa sa Buberovim shvatanjem dijaloga i Gidensovom [Giddens] teorijom strukturacije, nude termin „dijaloška deliberacija“. Kroz nju ljudi grade svoje predstave o sebi i drugom, osećaj zajedništva, zajedničke vrednosti i pravila i resurse za potonju formalizovanu, eksplicitno političku deliberaciju. Praktični vid koju dijaloška deliberacija poprima jeste svakodnevno, uzgredno, spontano, neformalno i dobrovoljno „pričanje o politici“, između slobodnih građana, bez ograničenja formalnih proceduralnih pravila i unapred utvrđenog dnevnog reda.

S republikanskim, participativnim shvatanjem demokratije svakodnevni život je povezan preko vrednosti što šireg, obuhvatnijeg, neometanijeg i slobodnijeg sudelovanja građana u javnom životu i donošenju odluka. Za ovaj pristup demokratiji, zainteresovanost i predanost širokih slojeva građana zajednici i njenom dobru ima suštinski značaj. Predstavnička demokratija u centru moći mora se dopuniti aktivizmom na lokalnom, *grassroots* nivou. Poznata studija Roberta Patnama [Putnam] o „kuglanju nasamo“ (Patnam, 2008) ukazuje na opadanje količine socijalnog kapitala u društvu SAD. Jedna druga studija, manje slavna ali pažljivije empirijski utemeljena, posvećena mehanizmima „proizvodnje apatije“ u američkoj svakodnevici, kombinuje republikanske i deliberativne elemente, i nastoji da kroz pojam „praksi građanstva“ – koje obuhvataju interakciju, komunikaciju, uspostavljanje intersubjektivnosti u neformalnim svakodnevnim kontekstima – poveže spoljašnje i unutrašnje pokretače političkog ponašanja (Eliasoph 1998). Na osnovu etnografskog istraživanja, autorka otkriva kako prosta pravila pristojnosti u mikrointerakcijama – čak i u grupama osnovanim radi društvenog aktivizma – isključuju teme od javnog značaja, čime se neformalna konverzacija prinudno depolitizuje, a posvećenost opštem dobru prećutno isključuje kao neukusna i neprimerena. Na makronivou, rezultat ovih mikroprocessa

jesu pasivizacija i otuđivanje građana od političkih ustanova.⁷ Ovim i sličnim studijama je zajednička zabrinutost za sudbinu demokratije, za koju smatraju da se ne može čuvati i sprovoditi isključivo u institucionalnom političkom sistemu, posebno ne na samom njegovom vrhu, nego mora da se prostire mnogo dublje u društveno tkivo, da bude aktivno prihvaćena i upražnjavana među samim običnim građanima.

OPASNOSTI: POPULISTIČKO ISKUŠENJE

Posvakodnevljavanje poimanja političkog ima, ipak, dvosmislene implikacije. Svakako je dobrodošla relativizacija nekadašnjeg, da kažemo, „metodološkog etatizma“ – usredsređenosti na državu, eksplicitno političke ustanove i krupne političke sukobe. Shvata se da i ono što radi „mali čovek“ može biti veoma politično; svakodnevne prakse imaju političku težinu. Ali, uz ovo često ide i nedovoljno osveščena sklonost jednoj vrsti teorijskog i političkog populizma. Veliča se „narod“ – redovno prikazan u uprošćenom, neizdiferenciranom obličju – njegove prakse, osobine i kvalitete, a zanemaruju se problemi posredovanja i predstavljanja političke volje, dok se istorijski izborne ustanove liberalnog poretka omalovažavaju.

Naravno, nisu sve varijante uvođenja svakodnevnog života u političku analizu jednako prijemčive za populistički izazov. Najviše mu se približava teorija svakodnevnog otpora, koja je sklona da taj otpor romantizuje, preceni njegov transformativni potencijal i političku artikulisanost njegovih aktera. U Fiskovoj teoriji popularne kulture, pak, postaje sasvim vidljivo da se veličanje svakodnevnog otpora može praktično poklopiti s intencijama neoliberalne ekonomske dogme o „suverenitetu potrošača“ i deregulaciji. Učitavanje narodnog otpora „bloku moći“ u svako gledanje TV serija ili nošenje farmerki, kako to čini Fisk, završava u nekoj vrsti potraživanja demokratije, kojom se depolitizuje kultura, pa i sama politika. Kao što je već niz komentatora primetio, pojava ovih teorija koincidira s opadanjem levice i usponom neokonzervativnih snaga u zapadnom političkom prostoru. Iako zastupnici teorije svakodnevnog otpora, lično mahom levičari, ovu asocijaciju odlučno odbacuju, ambivalencije „politike svakodnevnog života“ treba imati na umu. ¶

7 Sličnu „proizvodnju apatije“ u svakodnevnim konverzionim kontekstima u srpskom društvu danas analizira Greenberg (2010). Ispitivanje porekla građanske mobilizacije kojom je 2000. srušen Miloševićev režim u svakodnevicu pokušano je, putem kvalitativnog, na intervjuima zasnovanog istraživanja, u studiji *Politika i svakodnevni život* (Golubović, Spasić i Pavićević /ur./ 2003).

LITERATURA

- Altiser, Luj. 2009. *Ideologija i državni ideološki aparati*. Loznica: Karpos. [Louis Althusser, "Idéologie et appareils idéologiques d'État. (Notes pour une recherche)." *La Pensée* 151, juin 1970]
- Anderson, Benedict. 1990. *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*. Zagreb: Školska knjiga. [Benedict Anderson, *Imagined communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983]
- Bakić-Hayden, Milica. 2006. *Varijacije na temu 'Balkan'*. Beograd: IFDT/Filip Višnjić.
- Barthes, Roland. 1957. *Mythologies*. Paris: Seuil.
- Bek, Ulrich. 2001. *Rizično društvo*. Beograd: Filip Višnjić. [Ulrich Beck, *Risikogesellschaft*. Frankfurt a.M: Suhrkamp]
- Bilig, Majkl. 2009. *Banalni nacionalizam*. Beograd: XX vek. [Michael Billig, *Banal Nationalism*. London: Sage, 1995]
- Bodrijar, Žan. 1995. „Rat u Zalivu se nije dogodio.” U: Obrad Savić (ur.), *Evropski diskurs rata*. Beograd: Beogradski krug, str. 463-481.
- Bratsis, Peter. 2006. *Everyday Life and the State*. Boulder, CO: Paradigm Publishers.
- Bourdieu, Pierre. 1979. *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, Pierre. 1991. *Language and Symbolic Power*. Ed. by John B. Thompson. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Certeau, Michel de. 1974. *L'invention du quotidien I: Arts de faire*. Paris: UGE.
- Debor, Gi. 2004. *Društvo spektakla*. Beograd: Anarhija/Blok 45. [Guy Debord, *La Société du spectacle*, 1967]
- Deetz, Stanley A. 1992. *Democracy in an Age of Corporate Colonization: Developments in Communication and the Politics of Everyday Life*. Albany: State University of New York Press.
- Elias, Norbert. 1978. »Zum Begriff des Alltags.« U: K. Hammerich und M. Klein (Hrsg.), *Materialien zur Soziologie des Alltags, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 20, Opladen: Westdeutscher Verlag, 22-29.
- Elijas, Norbert. 2001. [1939.] *Proces civilizacije*. Sremski Karlovci: IK Z.Stojanovića.
- Eliasoph, Nina. 1998. *Avoiding Politics: How Americans Produce Apathy in Everyday Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Erdei, Ildiko. 2008. *Antropologija potrošnje: teorije i koncepti na kraju XX veka*. Beograd: XX vek.
- Fisk, Džon. 2001. *Popularna kultura*, Beograd: Clío. [John Fiske, *Understanding Popular Culture*, London: Routledge, 1991]

- Fuko, Mišel 1978. *Istorija seksualnosti, tom 1: volja za znanjem*. Beograd: Prosveta. [Michel Foucault, *Histoire de la sexualité 1: La volonté de savoir*. Paris: Gallimard, 1976.]
- Fuko, Mišel. 1997. *Nadzirati i kažnjavati: rođenje zatvora*, Beograd: Prosveta. [Michel Foucault, *Surveiller et punir: naissance de la prison*. Paris: Gallimard, 1975.]
- Gardiner, Michael. 2000. *Critiques of Everyday Life*. London: Routledge.
- Garfinkel, Harold. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Cambridge: Polity.
- Goldsvorti, Vesna. 2000. *Izmišljanje Ruritanije. Imperijalizam mašte*. Beograd: Geopoetika. [Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania. The Imperialism of the Imagination*. New Haven and London: Yale University Press, 1998]
- Golubović, Zagorka, Ivana Spasić i Đorđe Pavićević (ur.) 2003. *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999-2002*. Beograd: IFDT/Filip Višnjić.
- Gouldner, Alvin W. 1975. »Sociology and the everyday life.« U: Lewis A. Coser (ed.), *The Idea of Social Structure: Papers in Honor of Robert K. Merton*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, str. 417-432.
- Greenberg, Jessica. 2010. "There's Nothing Anyone Can Do About It': Participation, Apathy, and 'Successful' Democratic Transition in Postsocialist Serbia." *Slavic Review* 69(1): 42-64.
- Habermas, Jürgen. 1981. *Die Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt a.M: Suhrkamp.
- Heler, Agneš. 1978. [1970.] *Svakodnevni život*. Beograd: Nolit.
- Jansen, Stef. 2005. *Antinacionalizam: etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu*. Beograd: XX vek.
- Jansen, Stef. 2009. „In memoriam: Crveni pasoš. O svakodnevnoj geopolitici zatočenosti.“ u: Gordana Đerić (ur.), *Pamćenje i nostalgija*. Beograd: IFDT/Filip Višnjić, str. 11-42.
- Jezernik, Božidar. 2007. *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*, Beograd: XX vek.
- Kim, Joohan & Eun Joo Kim. 2008. "Theorizing Dialogic Deliberation: Everyday Political Talk as Communicative Action and Dialogue." *Communication Theory* 18(1): 51-70.
- Laclau, Ernesto and Chantal Mouffe. 1985. *Hegemony and Socialist Strategy*. London: Verso.
- Lefebvre, Henri. 1988. *Kritika svakidašnjeg života*. Zagreb: Naprijed.
- Moran, Džo. 2011. *Čitanje svakodnevice*. Beograd: XX vek. [Joe Moran, *Reading the Everyday*. London: Routledge, 2005]

- Oakley, Ann. 1974. *The Sociology of Housework*. Oxford: Martin Robertson.
- Painter, Joe. 2006. "Prosaic geographies of stateness." *Political Geography* 25(7): 752-774.
- Patnam, Robert. 2008. *Kuglati sam: slom i obnova američke zajednice*. Novi Sad: Mediterran. [Robert Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster, 2000]
- Pejtmen, Kerol. 2001. *Polni ugovor*. Beograd: Feministička 94. [Carole Pateman, *The Sexual Contract*. Cambridge: Polity, 1988]
- Said, Edvard. 2000. *Orijentalizam*, Beograd: Biblioteka XX vek. [Edward Said, *Orientalism*. 1978]
- Salter, Mark B. 2006. "The Global Visa Regime and the Political Technologies of the International Self: Borders, Bodies, Biopolitics." *Alternatives* 31: 167-189.
- Scott, James C. 1985. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press.
- Scott, James C. 1990. *Domination and the arts of resistance: Hidden transcripts*. New Haven and London: Yale University Press.
- Smith, Dorothy. 1987. *The Everyday World as Problematic: A Feminist Sociology*. Boston: Northeastern University Press.
- Spasić, Ivana. 2004. *Sociologije svakodnevnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Todorova, Marija. 2006. *Imaginarni Balkan*, II izdanje. Beograd: XX vek. [*Imagining the Balkans*. New York: Oxford U. Press, 1997]
- Tormey, Simon. 2007. "Consumption, Resistance and Everyday Life: Ruptures and Continuities." *Journal of Consumer Policy* 30: 263-280.
- Torpey, John. 1998. "Coming and Going: On the State Monopolization of the Legitimate 'Means of Movement'." *Sociological Theory* 16(3): 239-259.
- Veber, Maks. 1968. *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Sarajevo: Veselin Masleša. [Max Weber, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, 1904]
- Wacquant, Loic (ed.). 2005. *Pierre Bourdieu and Democratic Politics: The Mystery of Ministry*. Cambridge: Polity Press.
- Willis, Paul. 1977. *Learning to Labour: How Working Class Kids Get Working Class Jobs*. Aldershot: Gower.
- Yates, Luke. 2011. "Critical consumption: Boycotting and buycotting in Europe." *European Societies* 13(2): 191-217.

SUMMARY

THE EVERYDAY AND THE POLITICAL: CONTRAST, RESISTANCE, OR FOUNDATION?

The paper examines various interpretations of the relation between everyday life and politics. Three types of approach are identified: the everyday can be taken as opposed to politics, as a site of resistance, or as the foundation of political action in the narrow sense. Contemporary theory, it is argued, increasingly departs from the first approach while developing the latter two. In this way the understanding of politics is substantially transformed and enriched.

KEY WORDS: everyday life, politics, theory, resistance

OSVRTI I PRIKAZI

MILORAD STUPAR

FILOZOFIJA POLITIKE

Institut za filozofiju i društvenu teoriju/ IP „Filip Višnjić“ a.d.
Beograd, 2010, str. 296

Postoji konvencija da pristojnost od prikazivača nečijeg rada traži da najprije navede pozitivne aspekte djela kojeg se prihvatio i da tek nakon toga prijeđe na kritičke napomene. Slijedimo onda ovdje taj naputak. I odmah naglasimo da će taj prvi dio biti osjetno kraći od drugoga. Ali to nije zato što mislimo da ono loše prevladava u radu kojim se ovdje bavimo, nego stoga što će se drugi dio većinom zadržavati na različitim pojedinostima koje smatramo dvojbenima.

O čemu je, dakle, riječ u ovoj Stuparovoj knjizi? Ona solidno i vrlo jasno sažima političku misao dvojice glavnih antičkih filozofa, Platona i Aristotela, te četvorice klasičnih teoretičara društvenog ugovora: Hobbesa, Lockeja, Rousseaua i Kanta. Koliko nam je poznato, takvih knjiga od strane domaćih autora dosad nismo imali previše, nego smo takve preglede uglavnom dobivali u prijevodu. Zbog tog razloga Stuparov rad svakako treba pohvaliti. A hvaliti treba i to što se neki od spomenutih mislioca obrađuju na suvremen način. Tako se npr. Hobbesova misao prikazuje s pomoću modela preuzetog iz teorija igara, što je za naš intelektualni prostor svakako dobrodošla novina, iako je u anglosaksonskim pregledima slične vrste takav pristup posve uobičajen. A dobro i zanimljivo još je, primjerice, i oslanjanje na Condorceta pri objašnjavanju i potpori Rousseauove teze da ishod glasovanja u demokraciji može uistinu voditi ispravnom odabiru. Nadalje, jednako tako poželjnu osobinu Stuparove knjige (koja također nije prečesta karakteristikom sličnih radova objavljenih kod nas) predstavljaju i kritičke napomene uz misao svakog od prikazanih autora. Osobito su zanimljive one vezane uz Platona (npr. o prihvatljivosti analogije između duše i države ili o tome je li Platon totalitarist ili nije) te Hobbesa.

No, pomalo je čudno da se prvoj dvojici spomenutih teoretičara posvećuje 150 stranica teksta (npr. Platonova se pozicija vrlo iscrpno i podrobno prikazuje te se pomno prate svi glavni argumenti iz *Države*) dok se posljednjoj četvorici daje samo stotinjak. Hobbes i Rousseau još su dovoljno

opširno obrađeni (svaki na otprilike 25 stranica), ali za Locke a i Kanta to bi se uistinu teško moglo reći. Naime, njihova je politička misao iznimno bogata i zanimljiva te svakako zaslužuje, pa i zahtijeva, više od 10 stranica koliko Stupar troši na svakoga od njih. Ali to i nije najvažniji prigovor koji se može uputiti njegovoj knjizi kao cjelini.

Kada ovo kažemo, ponajprije imamo na umu to što njezin naslov možda baš i ne odgovara onomu što u njoj nalazimo. Naime, ponajprije je riječ o povijesti filozofije politike (tj. o prikazu nekolicine nezaobilaznih autora), a ne o problemskom pristupu toj disciplini (tj. o navođenju problema koji se u njezinu okviru obrađuju, o njihovim glavnim rješenjima i poteškoćama itd.). Kad nam u ruke dođe neki anglosaksonski rad pod naslovom koji je svojoj knjizi dao Stupar, obično dobivamo nešto od ove druge vrste, a ne ono što je on pružio.¹ Tu činjenicu ne mogu izmijeniti čak niti Stuparova kritička razmatranja pojedinih autora koja smo maločas pohvalili. Struktura njegova djela jednostavno je drukčija negoli bi se očekivalo od onoga što se najčešće (i primjereno) nudi pod istim naslovom. Karakteristični radovi te vrste organizirani su oko problema, a pojedini mislioci navode se usput, dok se kod Stupara sve vrti oko kronološke obrade određenih autora. Čak se za uvodnih pedeset stranica njegove knjige (recimo usput da je ovo pomalo suhoparan i zamoran dio teksta, za razliku od vrlo čitkog ostatka knjige) teško može bez ograde reći da predstavljaju političku filozofiju. Na njima se nalaze ili definicije ključnih pojmova koje autor učestalo koristi (npr. zajednica, autoritet, nacija, legalnost, legitimnost, ustav i sl.) ili kraći povijesni pregledi (npr. o različitim vrstama zajednice u antici), pa taj dio njegova rada prije ostavlja dojam da smo u ruke uzeli kakav udžbenik prava, sociologije ili povijesti negoli filozofije.

Dapače, sam je Stupar svjestan da bi se moglo reći nešto takvo pa to želi ne samo otkloniti, nego čak ustvrđuje da ima i veće ambicije od onih za koje vjerujemo da bi ih knjiga pod tim naslovom trebala imati. Tako na jednom mjestu kaže: „Pošto se radi o veoma kompleksnim doktrinama, ponekad će čitalac imati utisak da je pre reč o pregledu i analizi političkih ideja, ili pak o kakvom udžbeniku, a ne o eseju sa preciznim zadatkom da se odbrani određena teza. Autor smatra da ovaj dvostruki aspekt neće biti mana ove knjige, jer mnoga pitanja kompleksnih političkih doktrina nisu dobila dovršene odgovore, a i sama interpretacija je nešto što može biti kreativno i što može doprineti novim viđenjima stvari (16).“ Ipak, vjerujemo da niti ova tvrdnja ni ono što je potkrepljuje ne opovrgavaju

1 Vidi npr. Adam Swift, *Politička filozofija*, Clío, Beograd, 2008; Johnatan Wolff, *An Introduction to Political Philosophy*, Oxford University Press, Oxford, 2006; Jean Hampton, *Political Philosophy*, Westview Press, Boulder, 1997; ili Will Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy*, Clarendon Press, Oxford, 1990.

naš prigovor. Ono što Stupar navodi kao glavnu tezu svoje knjige, da je antičko shvaćanje odnosa pojedinac – zajednica bitno drukčije od modernoga, teško da je specifično filozofska ideja nego prije povijesna. Doznajemo je ili proučavanjem opće povijesti ili povijesti ideja ili, pak, oboga. A teško i da je nešto osobito novo i informativno. Mnogi bi to i bez čitanja Stuparove knjige lako ustvrdili. U svakom slučaju, čini se da naslov nije adekvatan i da obećava nešto drugo od onoga što ona uistinu nudi. Ali u onome što nudi to djelo je, istaknimo ovo još jednom, posve solidno i može se vrlo korisno upotrijebiti.

Ipak, vjerujemo da i u tom aspektu postoje neke problematične pojedinosti pa se okrenimo sada tome. Krenimo redom, kako ide Stuparov tekst i prikazi pojedinih mislioca. Pozicija Maxa Webera o tome što je legitimnost čudno je uklopljena u uvodni dio. Naime, prema tonu autorova izlaganja isprva se čini da Stupar preuzima Weberovu perspektivu i da nam putem nje pruža ono za što sam vjeruje da su ispravna objašnjenja određenih pojmova kojima će se služiti, da bi koju stranicu dalje prešao na opravdanu kritiku tih koncepcija. Problem vidimo u tome što taj način izlaganja stvara stanovitu zbrku između sociološke perspektive (tj. onoga kako Weber shvaća legitimnost) i normativnog kuta gledanja (tj. stanovišta s kojeg se izvodi ta kritika Webera), a to se uz malo spretnije izlaganje lako dalo izbjeći.

Dio o antici započinje opširnim (na 30 stranica), zamornim i ne osobito potrebnim opisom starogrčkih političkih institucija preuzetim od Aristotela. Ako je to i bilo nužno uvrstiti radi dokazivanja autorove glavne teze, to opet nije (kako smo već rekli) filozofija nego povijest. No, ti nam povijesni momenti izgledaju korisni samo onda kad Stupar objašnjava zašto se u *Državi* raspravlja o pojedinom tezama o pravednosti (npr. da ona znači govorenje istine ili vraćanje onoga što smo primili od drugih ili da je pravedno činiti prijateljima dobro, a neprijateljima zlo ili da ona nije drugo doli korist jačega). U svim tim slučajevima, naime, doznajemo da Platon nije slučajno odabrao polemiku sa spomenutim stajalištima, nego su se ona uistinu zastupala i bila vrlo raširena u njegovo doba – tj. predstavljala su stajalište običajnog ili tradicionalnog morala, s kojim Platon raskida ili ga rafinira. Ali širi povijesni kontekst od tog ne izgleda nam potreban za filozofski tekst.

Nadalje, u raspravama o Platonu i Aristotelu, Stupar izjednačuje dvije klasične koncepcije pravednosti: „da svakome treba dati ono što mu pripada“ i „postupaj prema jednakima jednako a prema nejednakima nejednako“. On izričito kaže da je riječ o jednom te istom (tj. da se prvo „može izreći i na sledeći način“, 99-100, 181-182). No, to je prilično problematična teza. Prva formulacija predstavlja tzv. nekomparativnu, a druga tzv. komparativnu (ili formalnu) pravednost i te dvije koncepcije prema nekim istaknutim

autorima² ne samo da nisu jedno te isto, nego se čak mogu i sukobljavati. Npr. ako policija svom žestinom i u istoj mjeri palicama udara baš sve mirne demonstrante na nekom prosvjedu, onda doista tretira jednako (u relevantnom smislu) jednake i u tom (komparativnom) pogledu postupa pravedno, ali ne i nekomparativnom jer nitko od tih demonstranata nije zaslužio takav tretman, tj. nije mu dano što mu pripada. Ali kad bi mlatila samo neke od njih, a druge uopće ne bi dirala, povrijedila bi komparativno načelo te griješila i protiv njega (tj. jednake bi tretirala nejednako, mada bi jedni dobivali što zaslužuju po nekomparativnom načelu – bili bi pošteđeni nezaslužjenih batina, dok drugi to ne bi bili).

Kod prikaza Aristotela, pak, dosta se pozornosti posvećuje različitim vrstama znanja i brojnim vrlinama o kojima ovaj mislilac govori, što nam se također čini pomalo suvišnim jer opterećuje tekst dugim digresijama, čime cijeli opis Aristotelove pozicije postaje rascjepkanim. Drukčije rečeno, od drveća se naprosto ne vidi šuma i nije odmah očito koje je Aristotelovo konačno, cjelovito stajalište. Istina, za to možda ne treba toliko kriviti Stupara koliko samog Aristotela (ili one koji su sakupili i objavili njegove spise), ali jedinstveniji opis političke misli antičkog velikana ipak je itekako moguć, kako npr. pokazuje Michael Sandel u jednoj svojoj novijoj knjizi.³

Okrenimo se sada dijelu knjige koji se bavi teoretičarima društvenog ugovora. Prvi problem koji ovdje vidimo jest to što Stupar Hobbesove prirodne zakone naziva moralnim zakonima i tvrdi da je njihov nastanak rezultat društvenog dogovora (216, 222). No, to se protivi uobičajenoj interpretaciji po kojoj su ti zakoni zapravo diktati razuma koji ljudima nalažu (ne u moralnom nego u kauzalnom smislu) kako da se izvuku iz prirodnog stanja. Štoviše, sama ideja da se sklopi društveni ugovor implicitno je sadržana u drugom prirodnom zakonu (koji kaže da svatko treba odustati od svoga prirodnog prava da čini sve što smatra potrebnim za svoje održanje ako i drugi odustanu od toga) i njegova je posljedica, te stoga taj zakon ne može biti rezultat toga istog sporazuma. Nadalje, Stuparovo tezi da su prirodni zakoni moralni, proturječi i ono što sam kasnije (ispravno) kaže, tj. da pravednog ili nepravednog kod Hobbesa nema prije negoli suveren odredi što se ima smatrati takvim. Te su njegove tvrdnje u sukobu jer suveren također nije uzrok pojavljivanju prirodnih zakona (a to bi morao biti ako su obje spomenute Stuparove teze točne), nego bez njih nitko ne bi ni došao na ideju da ga postavi.

Daljnju problematičnu pojedinost vidimo još u tome što Stupar kaže da nije jasno odakle Hobbes izvlači prirodno *pravo* kad u prirodnom stanju

2 Vidi npr. Joel Feinberg, *Social Philosophy*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ, str. 98-119.

3 *Justice: What's the Right Thing to do?*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2009, str. 184-269.

nema ispravnog i neispravnog koji nastaju tek s pozitivnim zakonodavstvom. No, taj se Hobbesov izraz može shvatiti samo kao govorna figura, metafora, tj. ne kao da se govori o moralnom pravu nego kao o moći – kao npr. u izreci „pravo jačega“. Vrlo je dvojbeni i točnost Stuparove tvrdnje da je suveren gospodar života podanika (223). To teško može biti ispravno jer je „pravo“ na život kod Hobbesa neotuđivo. Društveni sporazum i predavanje svih (ostalih) „prava“ suverenu ne bi imali smisla kad ljudi ne bi nešto dobili zauzvrat, a najmanje što to može biti jest sigurnost za vlastiti život. Hobbes to jasno kaže kad objašnjava drugi prirodni zakon te kad kasnije govori o tome da podanici ne moraju slušati suverena ako im ovaj naredi da si oduzmu život ili o tome da smiju pokušati pobjeći ako ih se osudi na smrt.

Konačno, kako smo već naglasili, Stupar čini nešto vrlo korisno kad Hobbesa prikazuje s pomoću zatvorenikove dileme, koju dobro objašnjava baš kao i različite druge pojmove povezane s teorijom igara. Ali vjerujemo da čini pogrešku kad kaže (229) da se, u ponavljanoj igri, ne smije prevartiti jer suigrač inače više *nikad* neće surađivati. To teško može biti istina. Točno je da racionalan suigrač neće surađivati *samo* u idućem krugu igre, no ako kasnije igrač koji ga je prevario iznova pokaže dobru volju za suradnjom, ona će biti moguća. Problematično je i tvrditi (230) da suradnja *svih* predstavlja poticaj za to da svatko surađuje sa svima, što nije slučaj u jednojkratnoj zatvorenikovo dilemi. Ali i to je pogrešno. I u ponavljanoj obliku te igre, ako istodobno sudjeluje više osoba, postoji razlog da se bude tzv. free-rider, tj. da se ne surađuje ako većina ostalih surađuje. Jednostavno se isplati koristiti kooperativnu shemu koju su stvorili drugi, ali ne platiti svoj udio u toj suradnji. Dakako, problem jest ako se tako počnu ponašati svi, ali se free-rider uvijek može nadati da se to neće dogoditi.

Što se prikaza Lockeove pozicije tiče, i tu Stupar tvrdi neke problematične stvari. Tako npr. kaže da Locke dopušta pobunu samo ako vladar narušava prirodna prava podanika (210-211), no neki istaknuti tumači se s time nikako ne slažu.⁴ Prema njima narod još može oduzeti vlast: 1) onima koji je uopće ne vrše (tj. ne provode prirodni zakon ili rade suprotno njemu); 2) onima koji je ne koriste za opće dobro (npr. ne uklanjaju neugode prirodnog stanja i, recimo, ne ruše kuće zahvaćene požarom čime dopuštaju njegovo širenje); 3) onima koji jednostavno gube njegovo povjerenje, a ne žele sami otići (kao u Rumunjskoj za vrijeme Cheaucescua) ili onima koji pokušavaju moć predati nekom drugom (kao što npr. donekle bilo u slučaju sporazuma Cvetković – Maček). Na str. 246 se, pak, na nepotpun način opisuju problemi Lockeova prirodnog stanja. Stupar kaže da je ono problem zbog iracionalnosti nekih pojedinaca koji ne

4 Vidi Lloyd-Thomas, *Locke on Government*, Routledge, London, 1995, str. 66-74.

poštuju prirodni zakon pa tako povređuju druge. Temeljni problem je, čini se, ipak mnogo dublji i ozbiljniji. On se sastoji u tome što ne postoji jedinstvena interpretacija prirodnog zakona jer je on jednostavno nedovoljno određen. Zbog toga se pojedinci ne slažu u tome što taj zakon zahtijeva i ne mogu mirno riješiti svoje sporove: svatko od njih misli da on dopušta ili traži upravo ono što su oni naumili učiniti (npr. jedan prvi ugleda izgublenu novčanicu, a drugi je prvi uzme: čija je?) Zbog toga Locke nastoji da državni zakoni budu pisani i što jasnije kodificirani. U tom kontekstu, tj. kao daljnji razlog nezgodnosti prirodnog stanje, Stupar kasnije točno spominje pristranost prilikom kažnjavanja prekršioa i nadoknade štete, ali to je sekundarni razlog. Najprije treba doći do tih povreda, a njihovim glavnim razlogom čini se ovo što smo naveli. Konačno, Lockeovoj teoriji vlasništva posvećuje se svega jedna stranica teksta. To je premalo za toliko utjecajnu poziciju koja je stimulirala cjelokupnu kasniju raspravu o tom problemu.

Latimo se još i prikaza Rousseaua. Čini nam se da Stupar tu previše pozornosti pridaje tzv. igri lova na jelene (koju formalno prikazuje) i tako sugerira da je to ključni razlog nastanka zajednice za tog mislioca (260). No, mislimo da je tu Stupar pretjerao i time istaknuo jedan prilično sporedan aspekt Rousseauove teorije kojem rijetko tko posvećuje pozornost. Rousseau je prije na umu imao druge razloge za formiranje prvih društava, npr. to da su ljudi počeli biti prisiljeni živjeti zajedno zbog različitih prirodnih nepogoda koje su smanjile upotrebljivo kopno. Potom je još problematično opću volju, koju Stupar inače uvjerljivo objašnjava, nazvati moralnom (vidi, 266-267), jer ono što je zajednički interes cijelog kolektiva, koji ona izražava, nije i ne mora ići u prilog onima izvan njega, koje taj isti kolektiv vrlo lako može neopravdano povrijediti (što sam Rousseau priznaje na nekim mjestima). Konačno, oslanjajući se na Barrijevu interpretaciju, Stupar kaže da je volja svih zapravo jedan nejedinstven ishod, tj. više volja koje vuku u suprotnim smjerovima (269-270). Ali tada se ona ne bi razlikovala od posebne volje. Suprotno tome, ona mora biti jedinstvena, samo zasnovana na usko sebičnim motivima.

Na samom kraju još valja napomenuti i to da je Stuparova knjiga puna tiskarskih pogrešaka. Slobodno se može reći da u prosjeku postoji barem jedna na svakoj stranici, a na jednoj od njih (198.) ima ih čak jedanaest (sve uočene pogreške obilježavane su odmah tijekom čitanja i više nisu naknadno tražene). Uglavnom se radi o tome da je neko slovo ili ispušteno iz određene riječi (a ponekad je to neki znak ili čak cijela riječ), ili neko napisano previše, ili ono koje bi trebalo doći ispred nekoga drugog dolazi iza njega i obratno, ili bi umjesto napisanog slova trebalo doći neko drugo, ili riječi nisu rastavljene te o različitim drugim kombinacijama pogrešnog pisanja. Koliko smo upoznati, zasad ne postoji računalni program koji

automatski provjerava ispravnost pisanja riječi u srpskom jeziku pa to svakako donekle objašnjava toliki broj pravopisnih pogrešaka, ali teško da ga ispričava. Ako smo bez većeg napora mogli primijetiti sve te pogreške, to je možda mogao i sam autor, a svakako su mogli recenzenti (koji su uredno navedeni) i/ili mogući lektor knjige (koji nije naveden) samo da je u to uloženo malo više brige. ¶

NEVEN PETROVIĆ
docent na Odsjeku za filozofiju
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci

RAUL RAUNIĆ

FILOZOFIJA POLITIKE JOHNA LOCKEA

Politička kultura, Zagreb 2009, str. 273.

Knjiga *Filozofija politike Johna Locke*a nastaje na osnovu doktorskog rada Raula Raunića, odbranjenog na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2009. godine i predstavlja dalji razvoj ideja iznetih u delu ovog autora pod nazivom *Pretpostavke liberalnog razumijevanja čovjeka*. Spona između navedenih dela jeste razmatranje o pomeranju legitimacije političkog autoriteta sa božanske prirode kraljeve vlasti ka racionalnoj političkoj odgovornosti individue, koje se odigrava unutar novovekovnog društveno-istorijskog konteksta. U tom smislu, Raunićevo fokusiranje na Lokovu političku filozofiju, koje je glavni predmet njegove doktorske disertacije, predstavlja logičan sled događaja, s obzirom na paradigmatički značaj ovog mislioca za tradiciju liberalne misli.

Ovo delo nudi minucioznu analizu filozofije ovog engleskog mislioca, ostvarenu kroz razmatranje tri, po Raunićevom mišljenju, ključna pitanja u Lokovim razmišljanjima o politici. Prvo pitanje se odnosi na mogućnost i moralnu opravdanost političke moći s obzirom na prirodnu slobodu i jednakost pojedinaca. Dalje, izdvaja se pitanje legitimnosti prisvajanja u uslovima postojanja zemaljskih dobara kao božje kreacije namenjene svim ljudima podjednako. Najzad, kao poslednje pitanje koje izdvaja Raunić u delu Džona Loka jeste mogućnost koegzistencije pripadnika različitih religijskih zajednica unutar jedne dobro uređene države.

Kombinujući analizu originalnih Lokovih tekstova zajedno sa prikazom karakteristika društveno-istorijskog konteksta u kojima pomenuti radovi nastaju, Raunić nastoji da kroz njihovu interpretaciju prikaže Lokove odgovore na gore navedena pitanja. Kroz tri dela svoje knjige autor postupno rekonstruiše sistem filozofije politike Džona Loka, da bi u četvrtom i poslednjem delu prikazao uticaj koji je engleski filozof ostvario na savremenu liberalnu misao. Njegova analiza odgovore nalazi u Lokovim tvrdnjama da je izvor političke moći pristanak sadržan u društvenom ugovoru kojim se zasniva politička zajednica i u Lokovom percipiranju rada kao

izvorišta svojine i verske tolerancije kao nužnog uslova koezistencije različitih religijskih zajednica u jednoj državi. Raunić navodi da Lok do ovih zaključaka dolazi koristeći dve ose argumentacije. Prva predstavlja uporedno korišćenje teološkog i svetovno racionalističkog objašnjenja, koji, po ovom autoru, jesu povezani, ali zadržavaju relativnu autonomiju. Naporedo pomenutoj osi argumentacije stoji upotreba racionalnog kontraktualizma uz korektivni efekat političke antropologije, poznate Loku, kao metodološkoj osnovi njegove političke filozofije.

Ishodište tako konstruisane filozofije politike jeste, po Raunićevom mišljenju, njen protoliberalni karakter. Tvrdnju o Lokovom protoliberalizmu on potkrepljuje činjenicom da u filozofskom sistemu engleskog mislioca paralelno postoje principi opštih i jednakih prava pojedinaca, kao i princip ograničene vlasti kojim nisu obuhvaćene žene, a koji, sa druge strane, samo delimično važi za vlasnički nepotvrđene muškarce, odnosno za one muškarce čija se svojina nalazi ispod određenog cenzusa. Takođe, Lok smatra opravdanim postojanje ropstva gde odgovornim za ovu pojavu smatra same pojedince koji se nalaze u ropskom položaju, što percipira kao posledicu njihovom krivicom izgubljenih prava. Na kraju, tolerancija se u pomenutom sistemu svodi isključivo na versku.

Najveći deo Raunićeve analize se zasniva na Lokovom, možda i najvažnijem, delu *Dve rasprave o vladi*. Ova činjenica krije i značajnu slabost analize iznete u *Filozofiji politike Johna Locka*. Naime, u Raunićevom delu je pruženo premalo prostora opisu društveno-istorijskog konteksta u kom nastaje Lokov filozofski sistem. S obzirom na središnje mesto koje *Dve rasprave o vladi* imaju u pomenutom sistemu, „kriza isključenja“, koja svoj vrhunac dostiže 1681. godine, nužno je zahtevala više pažnje. Kako i sam Raunić napominje, ovo Lokovo delo nastaje kao teorijsko utemeljenje nastojanja vigovaca, okupljenih oko lorda Šaftsbrija (Antony Ashley Cooper, First Earl of Shaftesbury, 1621-1683), među kojima važno mesto zauzima Lok kao njegov prijatelj i lični lekar, usmerenih protiv spoljne politike Čarlsa II i približavanja Francuskoj, kao i protiv isključenja iz prava nasledstva njegovog pokatoličenog brata Džejmsa. Pomenuta kriza je vodila raspuštanju parlamenta od strane Čarlsa II 1681. godine i neuspejoj zaveri vigovaca protiv njega 1683. godine. U ovom kontekstu *Dve rasprave* su trebale da pruže opravdanje pobuni protiv samovoljnog kralja i legitimitet mogućoj novoj vlasti. Snažnije oslanjanje na opisani društveno-istorijski kontekst u analizi Lokove filozofije politike pružilo bi Rauniću sredstva za bolje razumevanje njenih karakteristika, kao što je, na primer, uporedno korišćenje teološke i racionalističke argumentacije Lokovih tvrdnji.

Ukoliko se prethodnom doda izostanak stvarne diskusije sa drugim priznatim poznavaocima Lokovog dela, kao i samo usputni prikaz uticaja engleskog filozofa na savremenu liberalnu misao, jasno je da ovo Raunićevo

delo, osim percepcije filozofije politike Džona Loka kao protoliberalne, nema mnogo novog da ponudi. Bez obzira na opisane nedostatke, *Filozofija politike Johna Locke*a predstavlja vrlo dobar prikaz Lokovih razmišljanja o politici i značajan doprinos ovoj problematici, koja ipak nije bila previše zastupljena u ovom regionu. ¶

DEJAN PETROVIĆ
asistent Univerziteta u Beogradu, Filozofski fakultet

UPUTE SURADNICIMA

(HRVATSKA REDAKCIJA)

Rukopisi se šalju redakciji časopisa elektroničkom poštom kao Word dokument na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija o pošiljatelju), a u zasebnom elektroničkom dokumentu naslov teksta, ime i prezime (svih) autora i naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključne riječi i kontakt (adresa, elektronička pošta, telefon i faks). Sažetak (do 120 riječi) mora jasno naznačiti narav razmatranog intelektualnog problema, korišteni postupak ili argument i zaključke autora. Poželjna je dužina izvornog znanstvenog članka 6000 ili 8000 riječi (42 000 – 56 000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Prije slanja osvrta i recenzija neophodno se konzultirati s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sljedeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134-43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLJEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. „What Do We Know About Democratization After Twenty Years?” *Annual Review of Political Science* 27 (March): 115-44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. „Totalitarian and Authoritarian Regimes.” In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

UPUTSTVO SARADNICIMA

(SRPSKA REDAKCIJA)

Rukopise slati redakciji časopisa elektronskom poštom kao Word fajl na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija koje mogu identifikovati pošiljaoca), a u odvojenom fajlu posebnu stranu s naslovom teksta, imenom i prezimenom (svih) autora i nazivom ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključnim rečima i kontakt informacijama (adresa, elektronska pošta, telefon i faks). Abstrakt (do 120 reči) mora jasno naznačiti prirodu intelektualnog problema koji se razmatra, upotrebljeni metod ili argument i zaključke autora. Poželjna dužina za izvorni naučni članak jeste od 6000 do 8000 reči (app. 42000-56000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Redakcija zadržava pravo da tekstove koji ne zadovoljavaju standarde ne uzme u razmatranje. Prikaze knjiga treba pripremiti na isti način, dužine do 700 reči (app. 5000 slovnih znakova s razmacima). Pre slanja osvrta i drugih vrsta tekstova konsultuj se s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sledeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134-43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. „What Do We Know About Democratization After Twenty Years?” *Annual Review of Political Science* 27 (March):115-44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. „Totalitarian and Authoritarian Regimes.” In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

Političke
PERSPEKTIVE

POLITIČKE PERSPEKTIVE je novi regionalni časopis koji će objavljivati tekstove iz političke nauke/znanosti i bliskih disciplina. Osnivači časopisa su Fakultet političkih znanosti iz Zagreba, Fakultet političkih nauka iz Beograda i Udruženje za političke nauke Srbije. Članovi redakcije su nastavnici sa Fakulteta u Zagrebu i Beogradu, a očekujemo da joj se pridruže i članovi sa drugih sličnih institucija nekadašnje države. Časopis nije disciplinarno ograničen, mada je fokus časopisa na političkoj nauci (znanosti). Ideja je da se naglasi stručno i akademsko istraživanje politike, tako da će u časopisu biti dobrodošli i tekstovi iz bliskih disciplina (prava, sociologije, filozofije, ekonomije itd.) kojima takav stav nije stran. Časopis će ohrabrivati objavljivanje tekstova različitih pristupa, metodoloških orijentacija i poddisciplina političke nauke/znanosti (npr. komparativna politika, politička teorija, politička ekonomija...).

Isključivi kriterij(um)i za objavljivanje biće poštovanje profesionalnih standarda i relevantnost tema. Profesionalni standardi će biti određivani nezavisnim recenzijama i prema prethodno navedenim kriterij(um)ima redakcije.

Fakultet političkih nauka
Beograd

Fakultet političkih znanosti
Zagreb

Udruženje za političke
nauke Srbije

ISSN 2217-561X

9 772217 561001 >

BESPLATAN PRIMERAK